

Domokos Áron

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar
Magyar Nyelvi és Kultúratudományi
Tanszék

ORCID: 0000-0002-7615-3332

domokos.aron@ke.hu

Világgvár: SF-világépítés és -rekonstruálás irodalomórán

„Az imaginatív irodalomhoz tartozó sci-fiben a szerzőknek páratlan lehetősége nyílik új világok konstruálására. Ezek a világok definíció szerint képzeletbeli elrugaszkodások a szerzők és az olvasók világaitól. Az elrugaszkodás azonban sosem teljes. Ezek a fiktív világok nem elszigetelten, az űr hűvös, halott vákuumában léteznek. Inkább úgy érdemes gondolnunk rájuk, mint a mi világunk körül keringő műholdakra” (Sanchez 2014: 2). A jelen dolgozat az alábbi négy cél elérését tűzi ki maga elé. 1) Tisztázni fogunk néhány fontos kérdést a SF műfajával kapcsolatban. 2) Rövid áttekintését adjuk a világépítés elméletének és gyakorlatának a fikciós irodalomban. 3) A fenti témákat társadalomfilozófiai összefüggésbe helyezzük. 4) Felvázoljuk, hogyan nézhetünk rá a világunkra vagy társadalmi valóságunkra SF-művek lencséjén keresztül, ha a fenti háttérinformációk már mind a rendelkezésünkre állnak. Másképpen fogalmazva, megmutatjuk, hogy ezen eszközök felhasználásával hogyan tehetjük a SF-művek recepcióját gazdagító élménnyé. Utóbbi feladatot ráadásul úgy kívánjuk elvégezni, hogy a 15-16 éves gimnazisták igényeit és oktatási lehetőségeit is figyelembe vesszük. Azt reméljük, hogy az általunk javasolt vitapontok nemcsak órai beszélgetésekhez szolgálnak kiindulópontul, hanem a magyartanárok számára hasznos segítséget nyújtanak a diákjaikkal végzett örömteli és tanulságos munkához.

Kulcsszavak: science fiction, spekulatív fikció, műfajelmélet, világépítés, társadalomfilozófia, irodalomtanítás

Teremtés listával – bevezetés

„Ha sci-fit írsz – magyarázza egy 11 éveseknek (!) szóló hazai kreatívírás-oktató segédkönyv –, tudd, hogy egy egész világot kell teremtened! Fogj egy papírt, és írd listát róla, hogy ez a fantáziavilág miben hasonlít a mi világunkra és miben különbözik tőle! Kik élnek ott? Hogy néznek ki? Hogyan telik egy napjuk? Vannak-e jellegzetes tulajdonságaik? Milyen ott egy város? Van-e egyáltalán város? Milyen az ég? Milyen a föld? Rengeteg kérdést lehet feltenni, csak győzz válaszolni rájuk!” (Mán-Várhegyi 2015: 3).

Jelen tanulmány egy, a sci-fi pedagógiai alkalmazásáról, az irodalomoktatás megújításáról szóló értekezéstrilógia¹ középső darabjaként a fantasztikusként ismert (próza)szövegek, ezen belül is az SF-művek műfajiságával, valamint világteremté-

¹ Az első írásban amellet szerettem volna érvelni, hogy a populáris zsánerek közül a „kortárs magyar SF (kis)próza” is lehet olyan értékes középiskolásoknak szóló szövegegyüttes, mely érdemes az irodalomtanító közösség figyelmére (Domokos 2019a). A trilógia harmadik darabjában a kortárs magyar SF-novellákban megjelenő Magyarország-jövőképekkel foglalkozom (Domokos 2019b).

si/világalkotási/világépítési lehetőségeivel, hagyományaival, szabályaival foglalkozik bevezető jelleggel. Megpróbál egy társadalomfilozófiai horizontról olyan lehetséges, tantermi (11–12. osztályos) megvitatásra is alkalmas, óravázlat-készítést támogató szempontrendszer felállítani, melynek segítségével SF-szövegeken keresztül a saját világnk/társadalmi valóságunk is újra végiggondolhatóvá válhat. Az útvonal az SF műfaji kérdésétől, definíciós kísérleteitől, tematikus csoportosításaitól vezet a hozzá szorosan kapcsolódó világépítés elméleti és gyakorlati megfontolásain át a társadalomfilozófiai és kritikai kérdéscsoportokig – lábjegyzetekbe csatornázva további töprengésre ösztönző megjegyzésekkel, olvasásra ajánlott szakirodalmi forrásokkal.

Műfajhajsza – az SF elnevezése és műfajisága

Manapság a diákok kulturális szocializációját² a(z) angolszász dominanciájú) transzmediális kultúra, az internet, a blockbusterek, a sorozatok, a videojátékok, a képregények és a *zsánerek által szegmentált könyvpiac*, azaz a populáris kultúra³ – egyik kritikai nevének a kultúripar, a másikon a 'kései kapitalizmus'⁴ – jóval erőteljesebben alakítja, mint valaha. Míg a médiumok versenyében a könyvolvasás hátramaradt⁵, a fantasztikus zsánerek kedveltsége az olvasnivalók között inkább növekedett: Gombos Péterék kutatása szerint a középiskolások körében az SF-et⁶ 22,38% arányban szeretik, olvassák (Gombos 2019: 182), azaz minden ötödik diák pozitívan viszonyul hozzá.⁷

Ha az SF-ről van szó, azonnal rengeteg kérdés merülhet fel a megértésre törekvő elmében. Mitől válik egy szöveg SF-fé? Mi tesz egy szöveget „tudományos-fantasztikussá”? Egyáltalán: mit jelent az SF, és mióta létezik? De feltehető máshogyan is a kérdés: *Mi alapján tekintünk egy szöveget SF-nek?* Mi alapján olvasunk egy szöveget SF-szövegként? Mert létezik róla egy megfellebbezhetetlen definíció, amely alapján felismerjük? Mert olyan témák/toposzok, trópusok, kódok szerepelnek benne, amilyenek az SF-sztorikban szoktak? Mert a szerzője annak nevezte ki, és láthatóan el is játszik az SF-kódokkal? Mert egy SF-kiadó adja ki? Mert egy SF-antológiában vagy -magazinban szerepel? Mert azt írja róla a fülszöveg? Esetleg a kritika vagy az akadémia világa sorolja oda? Vagy valamilyen más döntési helyzetben lévő közeg (pl. egy zsűri) nyilvánítja annak? Vagy netán az olvasóközönség/rajongócsoporthoz üti rá ezt a pecsétet? És miben különbözik az SF a fantasztikum többi változatától (pl. a fantasy-től)? Miért kezelik sokszor külön az úgynevezett

² „Korunkban az egyének többsége úgy szocializálódik, hogy hajlamos hivatalos intézmények által sugallt elvárásokat és divatokat követni, különböző hatalmi, illetve eszmei tekintélyeknek alávetni magát. Fantáziáját a tömegtájékoztatóban felkapott témák, hírek, személyek foglalkoztatják: érdeklődését politikai és médiaszínpadok megnyilvánulásai, megnyilatkozásai kötik le. Szabadidejét többnyire a médiában preferált, irányított szórakozásokkal tölti ki.” (Tütő 2018: 200)

³ H. Nagy Péter időben is megkülönbözteti a populáris kultúrát a tömegkultúrától, mondván: a populáris kultúrát a technomediális környezet 19. és 20. századi megváltozásából, a tömegkommunikációs eszközök „robbanásából”, illetve a fogyasztás/marketing összekapcsoltságából érthetjük meg leginkább (H. Nagy 2018).

⁴ Fredric Jameson kifejezésével rokon értelmű megnevezések még: a „*multinacionális kapitalizmus*”, a „*látvány- vagy képi társadalom*”, a „*médiakapitalizmus*”, a „*világrendszer*” vagy a „*posztmodernizmus*”. Vö: (Jameson 2010: 18).

⁵ Azért ez sem olyan vészes: a „mit csinál leggyakrabban a szabadidejében” kérdésre 33-34%-os voksot kapott az olvasás; a tévé és a netezés kétszer, a zenehallgatás másfélszer népszerűbb nála. Vö: (Székely–Szabó 2017: 38).

⁶ Az SF mint zsáner bár magában foglal egyéb platformokat, (transz)mediális lehetőséget (képregényt – comic book, graphic novel –, filmsorozatot, rádiósorozatot, mozifilmet, asztali szerepjátékokat, konzol- és számítógépes játékokat, költeményeket, zenét stb.), *itt csak a prózaszövegekre koncentrálunk!*

⁷ Az SF-re vonatkozó olvasáskutatási adatokról bővebben itt: (Domokos 2019: 39–41).

szépirodalomtól?⁸ Műfajnak számít-e az SF egyáltalán? A következőkben efféle kérdéseket (ha nem is az összeset) kell tisztázni, hogy a világépítés gyakorlatához eljuthassunk.

A 'science fiction' kifejezés és „magyarítása”, a 'tudományos fantasztikum' szókapcsolat külön-külön és együtt is sok rendszerezési, megértési problémát okoz; de az egymást kizáró (olykor aszimmetrikus) ellenfogalmak (racionális vs. irracionális, lehetséges vs. lehetetlen, fantasztikus vs. realista, spekulatív vs. realista, realista vs. szürrealista) mentén kialakított elnevezések és meghatározások nyomán is zavar támadhat: a 'fiction' tulajdonképpen 'szépprózát, irodalmi fikciót' jelent. A 'science' jelző megszorításként a szerző (elsősorban a természet)tudományos világának való megfelelését emeli ki; a magyar „(félre)fordításban” a 'fantasztikum' jelölő mint fő ismérv pedig a 'realista/realizmus' (fogalmilag tisztázatlan) irányzatával szemben nyer értelmet. Ha a 'science' előtag megkérdőjeleződik (mert pl. a *tudományosság* rengeteg esetben csak látszat-, hangulatkeltő *retorikai fogás* a műben), újabb pontosítás szükségeltetik, ha a fantasztikum/realizmus oppozíciója⁹ inog meg (hisz minden irodalmi szöveg él a realizmus eszközeivel, de leginkább épp a fantasztikus művek, hogy átélhetőbbé tegyék magukat), megint csak további diszjunkciós gyakorlatra szorulunk. Az SF hibrid/heterogén alaptermészete (realista kódokkal imaginárius világot teremt) mindenesetre már az elnevezésében is tükröződik. Ha „megoldásként” az 'SF' megnevezést választjuk (mint ahogy a jelen tanulmány is teszi), akkor tudnunk kell, hogy az SF ellentmondásos rövidítés, melyet a zsurnalisztikus sci-fivel szemben kezdtek el használni a sciencefiction-közösségekben, bár még kevésbé sikerült definiálni, körbehatárolni. Az SF lehet a 'science fiction' rövidítése (jelen tanulmány ezt követi), de a 'science fantasy', a 'spekulatív fikció' vagy a 'strukturális fabuláció' kifejezéseket (Wolfe 2011; Rieder 2012) is értik alatta.¹⁰

„Mik is a műfajok pontosan? – lamentál tanulmányában Dimock. – Olyan kategóriarendszert vagy rendezőelvet alkotnak, amely megfelel a tárgyak páratlan világának, és megkülönböztetik a narancsot az almától? Vagy ennél kevesebbet jelentenek, egy olyan *taxonómiát, amely teljes értékű osztályozásra soha nem képes*, csak címkéket jelent, amelyek soha nem tudják rendszerezni a dolgokat?” (Dimock 2007: 1377) A műfajelmélet mai álláspontja szerint – megfontolva és továbblépve Frye, Todorov, Wellek-Warrenék meglátásain – valamennyi „akadémiai” műfajfogalom (mint a tartalom kifejezésének formája: regény, tragédia, komédia, szatíra, románc stb.) és populáris műfajfogalom (a közszájon zsánerként ismert szövegek csoportja: krimi, horror, szerelmes regény, fantasy stb.), amelyet eddig kidolgoztak *ellentmondásos, önkényes, történetileg változó*, elmosódott. Mindezek segíthetik ugyan a mű értelmezését, de hozzá képest csak másodlagosak (Simon 2017: 149). A szöveg – állítják – nem tartalmazza saját olvasásmódját,

⁸ „Nemere István munkássága nem hozott nyelvi-poétikai forradalmat – írja Képes Gábor –, sőt, munkásságát nem is említik az egyetemeken. Ha viszont azt kérdezném Önöktől, hogy ki a nagyobb hatáslehetőségű író: Esterházy Péter vagy Nemere István, a válasz talán nem lenne egyértelmű.” (Képes 2006: 53) Itt e kérdéssel nem foglalkozunk tovább, csak utalunk Bienvenido Santos szarkasztikus megjegyzésére, miszerint anno a 'fiction' művekért 5 centet fizettek a magazinok, a 'science fiction'okért 2 centet. Vö: (Gunn-Barr 2008: 15).

⁹ „A fantasztikus, alternatív világokat teremtő irodalmat vizsgálva Nash (Lotman és Brooke-Rose nyomán) arra következtetésre jut, hogy a realizmus alapelvei közül a valóság törvényét megszegő elbeszélő formációk (Science fiction, fantasy fiction) minden másban a realizmus reprezentációit követik: imaginárius világot jelenítenek meg, de az első pillanattól úgy kezelik teremtett világukat (és a nyelvet), mintha az a világ valóban ott lenne... vagyis követik... az európai elbeszélő hagyomány egészének alapvető referencialitását, mimetikusságát.” (Bényei 2007)

¹⁰ A legelterjedtebb „spekulatív fikció” (speculari, specularatus ('megles, megfigyel'))összetétel ernyőfogalomként tulajdonképpen a fantasztikum általános, fő marketing kategóriájába vezeti/tereli vissza a „szétkódorgott” (fantasy, sci-fi, weird, -punk végződésű) zsánereket.

azaz „különbség van a szövegnek a szerző, a kiadó, a kritikusok vagy a hagyomány által megfogalmazott jelentése, valamint ama használat vagy értelmezés között, amellyel az olvasók megközelíthetik azt” (Cavallo–Chartier 2000: 9). *A műfajok* és a nyomukban kialakuló (al)zsánerek leginkább *elvárási horizontokat* kialakító, *értelemképzési javaslatokat* (vagy akár ún. „olvasói szerződést”) nyújtó, *hosszabb-rövidebb életű jelentéstani mezőknek/rendszereknek* tekinthetők, amelyek újra és újra *átértelmeződhetnek/átkódolódhatnak* olyan címszavak hatására, amelyek akár később jönnek létre (Dimock 2007: 1377–1379). Eme ingtag konstrukciók (bonyolult rendszereiket leginkább a wittgensteini családi hasonlóság rokonsági viszonyaival hozzák párhuzamba), címkék pedig írók, producerek, terjesztők, marketingszakemberek, olvasók, rajongók¹¹, kritikusok és más diszkurzív szereplők kijelentéseinek és gyakorlatának interakciója nyomán keletkeznek (Bould–Vint; idézi Rieder 2017).

John Rieder SF-ről szóló összegző tanulmánya hűen követi a posztmodern (műfajválsági) műfajkutatói megállapításokat: 1. az SF történeti és változékony; 2. az SF-nek nincs esszenciája vagy egyetlen meghatározó jellegzetessége, eredetpontja. 3. az SF nem szövegek egy csoportja, inkább szövegek használatának és szövegek közti kapcsolatok kialakításának egy módja; 4. az SF identitása egy differenciálatlanul artikulált pozíció a műfajok történeti területén. 5. egy szöveg SF identitással való felruházása aktív beavatkozás annak terjesztésébe és befogadásába (Rieder 2017).

Jelenünkben, a műfaji elbizonytalanodás, szétszóródás és összekeveredés korában, amikor – mint majd látni fogjuk – a teoretikus meghatározások/megközelítések egymással sokszor összeegyeztethetetlenek, amikor a SF történetét/genealógiáját felvázoló törekvések szintén szembemennek egymással, egyre többen emlegetik a hibriditás jegyében a *posztzsánerkorszakot* (Vu 2017: 275).

Definícióverseny – az SF meghatározásai, jellemzései

A tipologizálás és definiálás paradoxona (Kiss, E. 2006), hogy a besoroláshoz, osztályozáshoz szükség van egy meghatározásra, a meghatározáshoz viszont számba kell venni az egyes eseteket, melyeket természetesen valamiféle meghatározásnak kell egybetartania, ami alapján egyáltalán esetnek minősítettek, s eközben lehetőleg a történetiséget és kulturális kontextust sem szabad szem elől téveszteni.

Gary K. Wolfe az SF problematikáját vizsgáló frissebb írásában felidézi egy 1986-os gyűjtését, melyben 33 db, egymásnak gyakran ellentmondó SF-definíciót szerepeltetett, alig két évtizeddel később pedig – írja – még mindig könnyedén össze lehetne gyűjteni két vagy három tucat újabb meghatározást, hogy a zavar nagyobb legyen, mint valaha (Wolfe 2009: 39). Úgy tűnik, az SF „nehezebben körülírható, mint bármely más prózai diskurzusforma” (H. Nagy 1998: 130). Az elemzői észrevételek, mint a tudományban mindig, a szerzők történelmi korhoz kötött szellemi miliójától, megismerési érdekétől, elméleti-filozófiai iskolájától/pozíciójától, gondolkodói attitűdjétől függenek.

A definíciók sokasága vezetett el sok kutatót végül a definíciók tipologizálásig: Riederé a legegyszerűbb, ő megkülönbözteti az SF *leíró* (történeti) és *előíró* (formalista) megközelítéseit, s ez alapján rendszerezi őket.¹² Rabkin megkülönbözteti a kizáró logikát alkalmazó lexikonszerű definíciókat (a differenciaspecifikációt alkalmazó megközelítéseket) a prototípus modelltől (a fenomenológiai jellemzőkkel körülíró megközelítés), az

¹¹ A felhasználók, rajongók stb. ad hoc jelleggel „kiegészítik és átformálják a hivatalos vagy intézményes kategóriákat” – magyarázza Rieder, eme ’szokásközösség’ (más fordításban ’tudásközösség’, ’gyakorlati közösség’) névvel jelölt csoport(ok) mint alulról szerveződő, decentralizált tudás-előállító közeg(ek) pedig olykor a besorolás esetleges, zavaros folyamatait egészséges ellenállással kollektíve elfelejti(k). Vö: (Rieder 2017).

¹² A magyar nyelven elérhető legteljesebb áttekintést ő nyújtja az SF-kutatásról (Rieder 2017).

operacionális definíciótól („SF az, ami az SF-polcokon található”) és a társadalmi definíciótól („SF az, amire azt mondják, hogy SF”) (Gunn–Barr 2008: 16–21). Erdei Pálma csoportosítása szintén megfontolandó: megkülönbözteti a tudományelvű megközelítéseket, melyek a (természet)tudományos hitelességre helyezik a nagyobb hangsúlyt, a fantáziaelvű megközelítésektől, melyek a képzelet elsőbbségét hirdetik és a társadalmi nézőpontúaktól, melyek az SF-művek emberi közösségre/morálra irányuló hatását tartják fontosnak (Erdi 2003: 16–27).

A hagyományos, lexikonszerű definíciók a szövegegyüttes differentia specificájaként hol az *egy nővumon keresztül a korabeli olvasó tapasztalatától eltérő világ megmutatását* (Suvin 1972), hol a *tudományosságot* vagy a *technológiát/technology fictiont* (Roberts 2006: 18), a technológia *extrapolációját*, még közelebbről „az új technológiákhoz kapcsolódó utópisztikus elvárásokat és félelmek megjelenítését” (Török é. n.), hol a *racionálitást* emelik ki (S. Sárdi 2013). Mások érzékenyen „a létező/valóságos és a lehetséges/fiktív közötti viszony” (Erdi 2015) középpontba állítását¹³ hangsúlyozzák, s akadnak, akik a szürrealizmus, a patafizika, az *irracionalitás* beemelésével a *hibriditás* (tulajdonképpen a címkézhetetlenség) fogalma felé mozognak el: „A »kemény« sci-fi áltudományos hókuszpókusza ad bizonyos biztonságérzetet, de a világmindenség valójában nem biztonságos hely, a »természeti törvények« saját képzeletünk állandóan változó termékei, és ténylegesen bármi megtörténhet” (Lundwall 1978).

Eközben elnevezik az „ötletek irodalmának”¹⁴, a „jövő előre jelzésének”, „a következmények irodalmának”, „a határhelyzetek irodalmának” (Sanchez 2014: 21), „a marginalizált diskurzusok szimbolikus nyelvtanának” (Roberts 2006: 17¹⁵), illetve a „társadalom és tudomány kölcsönhatását” (Lundwall 1978) bemutató erőteljes *edukációs attitűddel* bíró irodalomnak. De nevezik a *lényegénél fogva politikai* elképzeléseken alapuló „alteritás” (Mieville 2009: 244) irodalmának, vagy emberi lényekről, *emberi problémákról* és emberi megoldásokról szóló *tudományos vonatkozású* történeteknek (pl. Theodore Sturgeon, idézi: Shippey 2016: 9), melynek – teszik hozzá még egyesek – *két feladata van: az uralkodó gondolkodásformák állandó megkérdőjelezése*¹⁶ és a *szóra-*

¹³ Ugyanő írja: „Meglátásom szerint... a sci-fi sem alapozza világait egyetlen világnézet (akár a tudományos-racionális, akár a vallásos-spirituális) egyeduralmára, hanem ezek változó erőviszonyaiban ragad meg egy olyan-fajta történelmi mozgást, mint amilyen a mi valóságos történelmünkben is lezajlott a különféle paradigmaváltásokkal (pl. felvilágosodás).” Ez a megközelítés az SF-fantasy szembeállítását gyengíti, mely hagyományt pl. Heinlein is képviselte: „Az SF-fantasy dichotómiája az imaginárius-és-nem-lehetséges (fantasy) és az imaginárius-de-lehetséges (SF) szembenállásában gyökerezik.” (Heinlein 1977: 23), s mely hagyomány máig meghatározó: „ha a fantasztikus szöveg a felvilágosodás utáni, karteziánus gondolkodásra épülő tudományos paradigmát extrapolálja, akkor sci-firől, ha a spirituális vagy természetfeletti, laboratóriumi módszerekkel igazolhatatlan paradigmára épül, akkor fantasyról beszélhetünk.” (Gyuris 2015).

¹⁴ Ray Bradbury szerint az SF olyan ötlet, amely azelőtt nem létezett, ám létrejöttével mindent megváltoztat, mindenki számára, és semmi sem lesz olyan, mint előtte volt. Őt személy szerint felizgatják az ötletek, adrenalin termelnek benne (Weller 2010). A magyar recepcióból legújabbán Kánai András képviseli ezt a nézetet (Kánai 2017a: 7).

¹⁵ Ez a meglátás Roberts Adam SF- és fantasyszerzőtől származik, aki az SF-klisék ellenében az SF nonkonformista, alternatív világmodelleket/ideológiákat felmutató szerepét hangsúlyozza.

¹⁶ Izgalmas irányba vezet ez az attitűd is. Ha az SF-re úgy tekintünk, mint ami a megszokott, berögzült gondolati, észlelési struktúrákra, szokásokra, vélekedésekre kérdez rá, illetve azokat mozdítja ki kereteiből, akkor az SF valójában a filozófia alapmozgását gyakorolja, s *így tulajdonképpen a fikciósított filozófia*. Hasonlóan gondolt magára Stanislaw Lem vagy Philip K. Dick is: „Én fikciót író filozófus vagyok, nem regényíró [...] Az írásművészetem lényege nem a művészet, hanem az igazság.” (Idézi: Sutin 2007: 21). De rajtuk kívül sokan vélekednek így: „...írásaimat – függetlenül annak témájától – inkább *filozófiai gondolat kísérleteknek* tartom. Mi lenne, ha... hogyan nézne ki a világ, ha... egy-egy feltevést járok körbe, és annak hatásait vizsgálom... Egy csomó filozófiai

koztatás (Osor 2014: 69–70). Ez a kettősség, tesszük hozzá mi, a zsánerről szóló vitákban (a hagyományos „szépirodalom” vs. szórakoztató irodalom/parairodalom/lektúr” értékalapú szembeállításának elhibázott mintázatát¹⁷ követve) tulajdonképpen az SF gondolkodtatásra ösztönző/felforgató és a nem-gondolkodásra, kikapcsolódásra, „menekülésre”, a status quo fenntartására ösztönző aspektusaiként jelenik meg sokszor.

James E. Gunn szerint az SF *a változások irodalma*: azon irományok gyűjteménye, melyek a való világ emberein végbement változások hatásait mérlegelik *akár a múltba, akár a jövőbe* vetítve, akár egy teljesen *más világba*... A leggyakrabban olyan társadalmi vagy technológiai változásokról van szó, melyek az egész civilizációt, emberi fajt veszélyeztetik (Gunn 2002). A definíciók többsége azért abban nagyjából egyetért, „hogy az SF spekulatív prózairodalom. Spekulatív abban az értelemben, hogy túllép az észlelés és a közvetlen tapasztalat határain¹⁸, nem az »itt és most«, hanem a »mi lenne, ha« világgal foglalkozik” (Erdei 2003: 16). De akad olyan szerző is, aki elutasítja a definiálási paradigmákat.¹⁹

A nem definitív-szubsztantív meghatározások leginkább fenomenológiai sajátosságokkal írják körül az SF-et. Ilyen ifj. Csicsery-Rónay István megközelítése, aki az SF-re mint a gondolkodás és művészet egy különleges és egyedi módjára tekint. Monográfiájában hét problémakörét/alapsajátosságát (más elnevezéssel: műfaji kódját, konvencióját) bontja ki: 1. az SF elképzelt új nyelvi-szimbolikus modellek segítségével (fictive neology) építi fel a világait; 2. az SF-ben mindig felfedezhető a suvini elképzelt újdonságok jelenléte (fictive novums), egy olyan felfedezés, melynek következtében máshogyan tekintünk a valóságra; 3. az SF alapvetően jövőorientált (future history) elbeszélés; 4. az SF a kor alapvetően racionális, logocentrikus tudományos diskurzusaiból elrugaszkodva dolgoz ki, konfabulál technológiai, tudományos ötleteket, felfedezéseket, eseményeket és ezek következményeit (fictive science); 5. az SF gyakran vagy a tudományos-fantasztikus *fenéségesség* (techno-scientific sublime) érzetét kelti fel, 6. vagy inverzét, a tudományos-fantasztikus *groteszk* mint esztétikai minőség érzetét; 7. az SF számos mitikus és roman-

kérdésnek önmagában egyszerűen nincs relevanciája egy átlagember számára, a drámai szállal azonban illusztrálni lehet, miért érdemes egy-egy témával foglalkozni.” (Chiang 2018).

¹⁷ Csak egyetértőleg idézhető Bárány Tibor: „nehezen tudom elképzelni, hogy a »magasirodalom« és a »lektúr« értékalapú szembeállítása jól szolgálná a rendszerkritika és az esztétikai-politikai emancipáció ügyét: a másik ember racionalitásának kétségbevonása és ízlésének stigmatizálása aligha vezet el a vágyott célhoz. Ha viszont partnernek tekintjük az olvasót, nagyon sok mindent meg tudunk beszélni egy-egy irodalmi mű apropóján – anélkül, hogy megpróbálnánk egymást »felemelni« a »magasirodalom« vagy az igazságos és jó társadalom ideájának világába.” (Bárány 2011: 265)

¹⁸ Ide kapcsolódik Paul Ricoeur kritikája és az SF szépirodalmiságának megkérdőjelezése: „Paul Ricoeur – foglalja össze Seregi Tamás – itt valami olyasminek próbál nyomára bukkanni a művészetben, ami sokkal mélyebben, *egzisztenciális* szinten található, szemben a gondolkodás felszínével, a pusztá gondolati játszadozással, amire a science fiction műfaját hozza fel példának. A science fiction szerinte pusztá gondolat kísérlet, amely nem a világgal és önmagunkkal kapcsolatos alapvető tapasztalatainkból származik, hanem csak egy logikai konstrukció, absztrakt elemek szabad kombinálása és variálása, vagy, ahogy az analitikus filozófia szokásosával ő maga fogalmaz, egyfajta puzzling case. A művészet éppen arra való, hogy az ilyen eltévelyedésekkel szemben, amelyek a gondolkodás szabadosságából következnek, ideológiakritikát tudjunk gyakorolni, és vissza tudjunk térni a mimézishez, a világgal és önmagunkkal való kapcsolatunk alaptapasztalatának ábrázolásához. Így tudjuk feltárni azt, ami minden gondolkodásnak és minden emberi létezés módnak a legmélyén található, az ember testi és világbeli lehorgonyozottságát.” (Seregi 2018, 108)

¹⁹ Delany mindenkivel szemben úgy látja, nem kéne erőlködni sem a definiálással (ezt minden más műfaji kategóriára is érti), de még a strukturális, tematikus jellemzők vizsgálatával sem, s helyettük inkább nyelvi-stiláris gyakorlatként kellene az SF-re tekinteni, mely nyelv a technológiát allegorizálja. Szerinte inkább egyfajta olvasási módként, olvasási stratégiaként érdemes kezelni az SF-et (Delany 1994). Ám ha az SF-et olvasási móddá nyilvánítjuk, továbbra is adósok maradunk előzetes tudásunk, elvárásaink stb. feltárásával, pontosításával.

tikus kalandstruktúrát egyesít magában, hogy a kortársak számára fontos *technológiai fejlődésre reagáljon* (technologiade) (ifj. Csicsery-Rónay 2008: 5–7).

Akad kutató, aki az SF kialakulását („rokonságát”) eszmetörténetileg a hellenizmusig vagy a Gilgames-eposzig is visszavezeti (Darko Suvin), akad, aki csak a kora újkorig (Adam Roberts²⁰), akad, aki egyetértve az ősi múlttal a modernitáson belül a *felvilágosodás* mellett hangsúlyozza az *antifelvilágosodás* hagyományába való illeszkedését is (Ward Shelley, Lundwall), s akad, aki ahistorikus fogalomként tekint rá (Samuel Delany). A legtöbben egyetértenek abban, hogy mai formája az ún. ipari forradalommal, de leginkább a XIX. századdal vette kezdetét (Angliában és Franciaországban); s elválaszthatatlan olyan társadalmi jelenségektől, mint az írni-olvasni tudó munkásosztály kiszélesedése, az olcsó, tömeges nyomtatás lehetősége, a tudományos intézetek/múzeumok és a modern egyetemi rendszer felemelkedése, illetve a szórakoztatásra, látványosságra épülő kultúra iparszerűvé válása (Luckhurstot idézi Baker 2014: 32). Akár azt is mondhatnánk, hogy az SF a jóléti polgárság szorongásainak (bűntudatának²¹), vágyainak, az Abszolútumtól/Istentől/a Nagy Másikkal kapcsolatos szimbolikus bizalomtól megfosztott modernségnek az egyik médiuma²². Michael Saler egyenesen odáig megy, hogy az SF-et marketingkategóriának nevezi a horrorral és detektívtörténetekkel, modern románcokkal, westernnel stb. egyetemben (Saler 2012: 85). A tömeges könyvkiadás ezzel egy olyan új műfajrendszer és kategorizáció megjelenését hozta el, „mely elkülönül és szemben áll a korábbi klasszikus és akadémikus műfajrendszerrel, melynek tagjai az eposz, a tragédia, a komédia, a szatíra, a románc, a líra és így tovább” (Rieder 2015).

Jelen tanulmány ifj. Csicsery-Rónay megközelítésével is rokonszenvezve az alábbi definíciót használja – felismerve előnyeit és elismerve hiányosságait is: „A tudományos-fantasztikus irodalom ma még nem létező vagy föl nem ismert problémákkal foglalkozik, s azokra racionális megoldást kínál vagy fordítva, létező, fölismert problémákkal foglalkozik, s azokra nem létező, de racionális megoldást kínál” (S. Sárdi 2013: 32). Az elegáns, frappáns és összetett meghatározás *a racionalitást* hangsúlyozva számos korábbi fontos SF-definíciót sűrít magába. Többek között Stanislaw Lemét: „A science fiction országába tervezett expedícióink során leginkább azok a dolgok érdekelnek bennünket, amelyek pillanatnyilag nincsenek, de valamikor a jövőben megszülehetnek, valamint azok, amelyek nincsenek, és minden bizonnyal nem is lesznek, de amelyek »létezhetek volna«, mert létezésük a legcsekélyebb mértékben sem mond ellent a természet törvényeinek” (Lem 1974). De éppúgy benne rejlenek az ún. „mi lenne, ha”-elméletek, az SF kritikai küldetését hangsúlyozó megközelítések (az SF problémakereső oldalának hangsúlyozása), valamint Lundwall–Jarry észrevétele: az SF „olyan elképzelt problémák megoldásával foglalkozik, amelyek esetleg fenyegetnek bennünket” (Lundwall 1978). Még Suvin definíciójának (erről lásd a Növumkényszer című fejezetet) alapösszetevői is tökéletesen

²⁰ Roberts úgy látja, hogy a zsáner sajátos történeti és kulturális körülményeknek köszönhetően alakult ki, egyrészt a protestáns racionalitás Kopernikusz utáni tudományos gondolkodásából, másrészt a katolicizmus teológiájából, misztikájából és mágiájából – azaz e két világnézet feszültségéből, egymásra hatásából (Roberts 2007: 3).

²¹ A nemzeti (jelen esetben: amerikai) lelkiismeret fantazmagorikus megtisztítására hívja fel a figyelmet Hódosy Annamária: „Úgy tűnik, a sci-fi nemcsak arra alkalmas, hogy az idegen invázió rémképén keresztül politikai veszélyeket vizionáljon, hanem arra is, hogy könnyítsen a nemzeti lelkiismereten.” Majd hozzáteszi: „Mindennek ellenére (vagy éppen ezért) a sci-fi azon víziói, amelyek első pillantásra a kolonizáció múltjával való leszámolással és hibáinak jövőbeli kiküszöbölésével kecsegtetnek, nem feltétlenül jeleznek az új világokkal szemben radikálisan új hozzáállást” (Hódosy 2015).

²² Tágabban nézve persze maga a regény műfaja, vagy, ha úgy tetszik, a modern irodalom maga is az erősödő polgárság kifejezési, önlegitimációs formája: Said szerint „a regény mint a polgári társadalom kulturális produkuma és a gyarmatosítás elképzelhetetlenek egymás nélkül”. (Said 2000)

felismerhetők benne: a nem létező/föl nem ismert = elidegenítő nóvum; racionális megoldás = kognitív, logikus. Mint definíció természetszerűleg körbehatárol egy területet, s ezzel a „hatalmi gyakorlattal” egyúttal ki is zár belőle másokat.²³ Gyengéje épp 1. a racionalitáselv totalizálása (mely elv nem vet számot létezésünk elemi élményszintű ésszerűtlenségével és kiszámíthatatlanságával, a társadalomban rejlő irracionális erőkkel) és 2. reflektálatlansága: a racionalitás ugyanis – írja Erdei – mindig egy meghatározott (valódi vagy fiktív) tudományos paradigma kontextusában értelmeződik, vagyis elválaszthatatlanul kapcsolódik az adott paradigma által meghatározott korhoz is” (Erdei 2015).²⁴ Ezzel a kiegészítéssel a MASFITT definícióját még mindig a leghasznosabb meghatározások egyikének tartom.

Osztályozási láz – az SF és a tematikai csoportosítások

A definíciók egyik csoportja állhatatosan *műfajnak*, a másik csoportja a lazább fogalmi kerettel bíró *zsánernek* tekinti az SF-et, a harmadik csoport pedig *tematikának*, s ismerjük el, mindegyik mellett és ellen²⁵ hozhatók fel további érvek. Wolfe azt javasolja, hogy a definíciókkal teli, újabb és újabb elméleti szóalkotásokkal operáló kavalkádban több szempontot érdemes szem előtt tartani az elemzéskor: (1) a klasszifikáló munka, (2) a művek történeti kontextusának és (3) technikai/poétikai eszközeinek feltárása/azonosítása mellett a (4) definíció megadását és a (5) tematikus felosztást is el kell végezni²⁶ (Wolfe 2011).

Paul Kincaid szerint az SF nem is egy dolog, hanem „számos dolog – jövőbeli környezet, csodás gépezet, ideális társadalom, idegen lény, csavar az időben, csillagközi utazás, szatirikus perspektíva, a történet egy sajátos megközelítése, bármi, amit keresünk, ha a science fictiont keressük, itt szembetűnőbb, ott rejtettebb –, melyek kombinációk végtelen sokaságában fonódnak össze.”²⁷ Nem nehéz felismerni ebben a megközelítésben az SF-et tematikaként kezelő felfogást némi poétikai kiegészítéssel. Jean Gattegno négy óriás témacsoportot jelölt meg a tudományos fantasztikum kapcsán, s bontotta őket számtalan további alcsoportra: 1. tudomány-technika, 2. az ember, 3. idegen világok és földön kívüli lények, 4. az idő (idézi: Döbörhegyi 2007: 117). Erdei Pálma monográfiájában – melyben az SF-et szélesebb körű társadalmi jelenségnek tekinti a tematizáló iskolához képest – hét főcsoportot alkotott meg: 1. társadalmi jövőképek (utópiák, disztópiák), 2. térbeli utazás, 3. időutazás, 4. idegen civilizációk, 5. világvége-víziók, 6. pszi képességek, 7. robotok (Erdei 2009: 36–39). A Magyar Sci-fi Történeti Társaság által kidolgozott tematikus besorolás – melyet jelen tanulmány is követ – szintén egy olyan megközelítési

²³ Így gondolja pl. a sokféle zsánerben alkotó Szélesi Sándor is: „a meghatározás az egyetemi oktatás laboratóriumi körülményei között (és a Zsoldos-díj döntési procedúrájában) beválik, de *nagyon sok olyan művet kizár a műfajból* (bár sokkal kevesebbet, mint Darko Suvin meghatározása), amelyeket írók, kiadók, terjesztők, olvasók, kritikusok, és a közösség egyéb szereplői sci-finek tekintenek” (Szélesi 2018: 91–92). Itt tulajdonképpen a szövegszövegség ellen nem-definiálási gyakorlatát láthatjuk működésben.

²⁴ Ebben a szellemben a definíció akár át is alakítható: „A tudományos-fantasztikus irodalom a racionalitás-irrationalitás fogalmaiban mozgó világlátás talaján racionálisnak tételezett (létező vagy nem létező) megoldást kínál: a.) a jelen szempontjából nem feltétlenül releváns vagy a jelenben nem érzékelt problémákra vagy b.) a jelen szempontjából relevánsnak érzékelt problémákra.” (A megfogalmazás pontosításáért külön köszönet Isaszegi Bélának.)

²⁵ „...a tipológia ugyanis annyi kategóriát jelenthet, ahányféle ötlet merül fel ezekben az írásokban: robotok, világvége, parazita lények, időzsaruk... mítoszok reinkarnációja, adatbázisok önállósodása stb., stb., stb., hogy csak néhány közkedvelt besorolási lehetőséget említsünk az X közül. Világos tehát, hogy ezt a lehetőséget (mármint a tematikait) el kell vetnünk...” (H. Nagy 1998: 134)

²⁶ A Magyar Sci-fi Történeti Társaság ezt a rendszer szintű munkát végzi. Más szemléletet képvisel, de hasonlóan szisztematikusan dolgozik a *Selye János Egyetem MA Populáris Kultúra Kutatócsoportja*.

²⁷ Lásd: Kincaid 2003: 416–417.

mód, mely a formállogika alapján „képes kizárni az emlékezés és tematikus asszociáció személyes véletlenét”, s így objektívabb összevetést, mérést tesz lehetővé. A tematika nagyobb részei az alábbiak: 1. tér-játék; 2. idő-játék; 3. jövőképek; 4. tudat-játék; 5. idegen civilizációk; 6. gölem és robot”.²⁸ „Az így született, decimális osztású tematikába soroljuk be a műveket – írják a készítői – a bennük érintett domináns problémák szerint, egy-egy bonyolult problematikájú művet természetesen több témakörbe is. De nehogy bárki azt higgye, a bennünk dúló tudományos osztályozási láznak eleget téve megoldott-nak tekintjük egy mű értékelését. *Ugyan mit mond el egy műről önmagában az, hogy miről szól? Ezzel csupán megteremtjük az objektív értékelés alapját: összemérhetővé teszünk a műveket*” (S. Sárdi 1994).

Nóvumkényszer

A művészetben az olyan fortélyok elképzelése és gyakorlata, melyek a megszokottat, a jól ismertet különössé, szokatlanná tették, nagy múltra tekint vissza: az orosz formalisták által elnevezett „osztranenie ...egyike volt azoknak a formális eszközöknek és stratégiai alapelveknek, melyeket a művész akarva akaratlanul alkalmaz, hogy művét erőteljesebbé, hathatósabbá tegye” (Barba 2016: 65). A (latinizáltan) *defamiliarizálás*nak elnevezett eljárás mint a fantasztikum lényege tulajdonképpen a *bevett gondolkodási és észlelési gyakorlatok eltérítését* jelenti (a 'sense of wonder' a csodálat érzésének felkeltését), segítségével a művész a dolgokat a befogadó számára *új megvilágításba* képes helyezni.

Az SF-kutatást máig meghatározó-megalapozó, Jugoszláviából Kanadába emigrált Darko Suvin ezt az effektust emeli át, Brecht *elidegenítés* terminusával tovább mélyítve, a fantasztikum vizsgálatához. Szerinte az SF „olyan irodalmi műfaj, amelynek szükséges és elégséges feltétele az elidegenítés” (Suvin 1977: 47), feltéve, ha ez összekapcsolható a kognitív logikával, az értelem általi megragadhatósággal, a megismerés szabályaival. Az azóta sokat kritizált *differentia specificával* (kognitív elidegenítés) ezúttal részleteiben nem foglalkozva²⁹, most a vizsgálódásunk szempontjából hasznosabb 'nóvum' fogalma felé kell fordulnunk:

²⁸ A további alcsoportok (melyek természetesen decimálisan felosztva újabb alcsoportokba torkollnak, melyekre itt most nincs hely) a következők: TÉR-JÁTÉK: 1.1. Szokványos műfajok a sci-fi kellékeivel; 1.2. Küzdelem idegen, nem értelmes tényezőkkel; 1.3. Találkozás idegen értelemmel; 1.4. Párhuzamos valóságok; 1.5. Felfedezettlen térrészek; 1.6. A jelen veszélyei. IDŐ-JÁTÉK: 2.1. Utazások a múltba, a múltból; 2.2. Utazások a jövőbe; 2.3. Utazások a jövőből; 2.4. Időparadoxonok, szabálytalan idők; 2.5. Géntörés; 2.6. Jövőlátás. JÖVŐKÉPEK: 3.1. Az emberiség biológiai-genetikai fejlődése; 3.2. Az emberiség technikai fejlődése; 3.3. Az emberiség társadalmi fejlődése; 3.4. Világvége- és újrakezdés-konceptiók; 3.5. A környezet fejlődése; 3.6. Új történelem; 3.7. Új ideológiák; 3.8. Jövendő pszichológiai problémák. TUDATJÁTÉK: 4.1. Pszichológiai kísérletek; 4.2. Különleges képességek; 4.3. Helyválttatás; 4.4. Tudatátplántálás; 4.5. Gondolatátvitel; 4.6. Akaratátvitel; 4.7. cselekmény a tudaton belül; 4.8. Személyiségstimuláció. IDEGEN CIVILIZÁCIÓK: 5.1. Idegenek utazása hozzánk; 5.2. Földiek utazása idegenekhez; 5.3. Együttélés idegenekkel; 5.4. Idegenek élete. GÓLEM ÉS ROBOT: 6.1. Eleven tárgyak; 6.2. Mesterségesen előállított/képzett értelmek; 6.3. Mesterségesen előállított ember, kiborg; 6.4. A robot.

²⁹ Sem a „tudományosság”, sem a „realitás” fogalmait nem használja Suvin, hasonlóan Todorovhoz: „Itt (értsd: SF) a természetfölötti jelenség *racionális* magyarázatot kap, ám olyan törvények alapján, melyeket a kor tudományossága nem ismer el. [...] Ezekben a történetekben az események irracionális premisszákból kiindulva teljesen *logikusan* követik egymást.” (Todorov 2002: 51). A „kognitív elidegenítést”, illetve annak leginkább a racionalitást, racionalitási attitűdjét többen kritizálták már. Miéville az egész „racionalitás-agendát” elveti, mondván, *semmivel sem racionálisabb egy fénysebességet túllépő űrhajó egy repkedő, tűzokádó sárkánynál*, s Suvin dicséretes törekvésében szándéktalanul ugyan, de a kapitalizmus önigazoló, a tudományosságot és a racionalitást kisajátító retorikáját, azaz újfent az ideologikusságot fedezi fel. Miéville szerint a kognitív logikát is pusztán a szerző tekintélye miatt hisszük el (Miéville 2009: 239). Patrick Parrinder szerint pedig nem is ad sokat

„Az SF – fejtegeti egy másik szövegében Suvin – mindenekelőtt egy fikcionális 'nóvum' (újdonság, újítás) narratív dominanciájáról vagy hegemoniájáról ismerhető fel, melyet azonban a kognitív logika hitelesít” (Suvin 1977: 68). Az Ernst Blochtól kölcsönzött 'nóvum' tehát egy olyan eredeti ötlet, „amely az általunk ismert valóság lényeges elemeit logikus extrapoláció révén átalakítja, és ebbe a képzeletbeli, mégis hihetően berendezett világba helyezi a történetet” (Pintér 2012). A nóvum (többes számban 'nova') – mely lehet anyagi természetű (egy időgéptől az agyba épített tolmácsgépig stb.), de lehet fogalmi-konceptuális újítás (új tudatkonceptió, társadalmi együttélés vagy genderszemlélet bevezetése stb.) is, vagy más megfogalmazással, melynek mértéke „egyetlen apró, de kiterjedt társadalmi hatású technikai találmány szerepeltetésétől egészen a más fizikai törvényszerűségek alapján működő alternatív univerzumok leírásáig terjedhet” (Erdei 2009: 25) – tulajdonképpen a „mi lenne ha” vagy az SF mint ötlet megközelítésekkel rokon. „Bármilyen műfajhoz tartozó bármilyen fikcióban – fejtegeti McHale – van legalább egy nóvum – egy olyan szereplő, aki a tapasztalati világban nem létezett..., de nagyon valószínű, hogy sokkal több. Ami a tudományos fantasztikumot minden mástól megkülönbözteti, az nem más, mint hogy ez a nóvum nem vagy nem csupán a történet és a szereplők szintjén jelenik meg, hanem magának a megjelenített világnak a szerkezetében... ez az, amit Scholes reprezentációs diszkontinuitásnak nevez” (McHale 1999).

A suvini nóvum és a világépítés tehát szorosan összefügg egymással: a nóvum mint defamiliarizálás³⁰, „kognitív elidegenítés”, azaz a tapasztalati valóságtól eltérő mozzanat, ötlet, premissza, újdonság, esemény stb. az, amely a körülötte lévő világot is változásra „kényszeríti”, azaz amely a világ(építés) narratív logikáját, konklúzióit meghatározza. Erre a következtetésre jut Pintér Bence is: „A spekulatív művek első számú jellemzője ugyanis a spekulatív ötlet és az ehhez kapcsolódó világépítés: ennek milyensége, minősége, mélysége, hitelessége, hihetősége, eredetisége és újszerűsége” (Pintér 2017). A fikciós irodalom/szépirodalom amúgy mindig világépítés is egyben, az alkotó nóvuma által mozgatott fantasztikus/képzeletbeli világok – teszi hozzá Sanchez – így sosem izoláltan léteznek afféle hideg, halott vákuumban. „Inkább úgy érdemes gondolnunk rájuk, mint a mi világunk körül keringő műholdakra” (Sanchez 2014: 2).

A kritikai SF-kutatás – kitérő

Az SF az uralkodó gondolkodásformákat állandóan megkérdőjelező szövegegyüttesként (Roberts 2006: 17; Sanchez 2014: 15), az alternatív valóságok/világok irodalmaként, a lehetséges jövők és társadalmak kísérleti terepeként alkalmat ad(hat) a szemléletváltásra, korlátaink felismerésére, a társadalomkritikára, kritikai gondolkodásra, a székepszis gyakorlására. Ez a tematika „azon kívül, hogy irány nélküli kutatás és pontos jelentés nélküli jelentéstani játék volt, mindig azzal a reménnyel párosult, hogy az ismeretlenben talán fel lehet lelni az ideális környezetet, törzset, államot, intelligenciát vagy a Legfőbb jó valamelyik aspektusát” (Suvin 1972: 45).

Bár legnagyobb ereje épp eme utópisztikus, szubverzív, emancipatorikus potenciáljában rejlik, s a lelkesült csodálattól elakadhat a szavunk, a lehetőség ellenére az SF gyakran csak látszatkritikai tevékenységet fejt ki, vagy azt sem, s valójában – tökéletesen illeszkedve a könyvpiar szabályaihoz – a fennálló gazdasági-társadalmi rend ideológiai

hozzá a megértéshez, hisz a „kognitív elidegenítés” kb. a science fiction összetételnek egy választékosabb formája (idézi: Pintér 2012).

³⁰ Inspiráló Sanchez ötlete, aki összeköti a suvini nóvumot és a bourdieau-i doxát: a nóvum a hallgatólagosan elfogadott, nem megkérdőjelezhető, „kötelező” valóságot/vélekedést kérdőjelezi meg (Sanchez 2014: 21).

szócsöveként, strukturális bűneinek³¹ elfojtójaként, feszültségvezetőjeként funkcionál, ráadásul igen magas infantilizációs³² szinten. (Gondoljunk például a Jó és a Gonosz látványos megkülönböztetésének toposzára.) „A tudományos-fantasztikus irodalom – így Geoff Ryman SF-író – különösen kommersz válfaja a múltat kopírozza a jövőre, hogy kényelmesen szórakoztatóvá tegye. Szerinte a jövő épp olyan lesz, mint a múlt izgalmasabb részei, csak jobb játékokkal” (Ryman 2007: 5). Az SF-et népszerűsítő előadók, szerzők és ismeretterjesztő filmek³³ – miközben erős nosztalgiafaktorral³⁴ is dolgoznak – kedvtelve hangoztatják az alapigazságot, miszerint az SF az ötletek irodalma, amely felfedezi, inspirálja a jövőt, figyelmeztet-felkészít veszélyeire (Augé 2019), ami a tudomány és a technológia segítségével lehetővé teszi majd egy jobb jövő létrejöttét.³⁵

A fejlődés végtelenségében hívó Yuval Harari, aki szerint vitathatatlanul a sci-fi a 21. század legfontosabb műfaja, mivel a legerősebb „befolyásoló erővel bír” (Harari 2018), egyik propagandakönyvében egészen nyíltan beszél: „Amíg az emberek belehalhatnak valamibe, mi küzdeni fogunk, hogy ez ne történhessen meg. A tudomány és a kapitalista gazdaság pedig boldogan támogatja ezt a küzdelmet... El tud bárki képzelni izgalmasabb tudományos kihívást a halál kicselezésénél – vagy ígéretesebb piacot az örök ifjúságnál?” (Harari 2018: 33)³⁶ Az eufória hatása alatt azonban a jelen alapproblémáit figyelmen kívül hagyják: „...sci-fik fedik el társadalmaink konfliktusait – mutat rá András Csaba ideológiakritikájában – egy közelgő globális ökológiai katasztrófa az egész emberiséget egységbe szervező erejére hivatkozva” (András 2017: 123).

³¹ „...ez az egész globális, mégis amerikai posztmodern kultúra a világszerte érzékelhető amerikai katonai és gazdasági dominancia egészen új hullámainak belső és felépítmenyi kifejeződése ebben az értelemben – csak úgy, mint mindvégig az osztálytörténelemben – a kultúra alapzata vér, kínzás, halál és terror” (Jameson 2010: 27) Vagy hogy magyar szerzőket idézzünk: „A tőke ily módon mind totálisabb diktatúrát gyakorol, s azok az esetek, amikor kiderül, hogy a haszon érdekében emberek tömegeit teszik ki egészségi kockázatoknak vagy pusztítják el a »szabad világ« nevében folytatott háborúkban, csak sűrített megnyilvánulásai annak, amire a mindennapokban is sor kerül, s amit a válsághelyzetekben csak cinikus nyersséggel tesznek láthatóvá” (Kapitány–Kapitány i. m.).

³² Az ún. hunédzserizmusnak bőven van szakirodalma: „Christopher Noxon szerint egyre többen döntenek úgy: „Nem akarok felnőni!”. S éppen ennek köszönhető azoknak a 18–35 éveseknek a tábora, „akikről saját belső gyermeki énjük gondoskodik”. (Shoales 2003 idézi Kiss V. 2006: 77.)

³³ Jellegetes példa az SF-propagandára James Cameron hatrészes, *A science-fiction története* című – a legismertebb hollywoodi rendezők önünneplő, egymást gátlástalanul körbeudvarló – sorozata, melyben az egy bögrére ráférő SF-szlogenek száma minden lexikont leköröz. Pl.: az SF-nek „óriási ereje van”, „fontos kérdéseket feszeget”, „rengeteget tanulhatunk belőle”, „olyan, mintha a jövőbe látnánk”, „az univerzum fantasztikus titkokat rejteget”, „minden lehetséges”. Vagy: „olyan témákat feszeget, melyek valójában érdeklik az embereket”; „segít szembenézni a félelmeinkkel és a terrorizmussal”, „vagány, menő és irtó inspiráló” stb. Lásd pl. itt: <https://www.youtube.com/watch?v=PgXWKVjFRcE>

³⁴ Az SF és a nosztalgia kapcsolatával, vagyis a mindenkori jelenhez való viszonytal is fontos lenne foglalkozni: <https://www.1843magazine.com/culture/the-daily/if-you-think-scifi-is-about-the-future-think-again>

³⁵ Ide kívánczik Nail Gaiman anekdotája Joshua Adam Anderson kommentárjával: Gaiman sztorija szerint: az innováció hiánytól (sic!) szenvedő Kína egyszer egy tudós csoportot delegált a Szilícium-völgybe, megtanulandó az Apple, a Microsoft, a Google alapítótól, „a jövő felfedezőitől”, mi is az ő nagy Titkuk. A konzultációkból az derült ki, hogy mindahányan nagy SF-rajongók voltak gyerekkorukban. A tanulság Gaiman szerint, hogy az SF/a képzelet jót tesz a jövő alakításának, felfedezésének (Gaiman 2013.) Anderson egészen más konklúziót von le Alan Muskék szokásaiból: „Az SF jót tesz az üzletnek, az SF jót tesz a tőkének.” (Anderson 2015)

³⁶ Az elkeserítően túlértékelt szerző neoliberális önellentmondásokkal teli könyvében így vall a növekedésről: „... ha valahogy mégiscsak sikerülne meghúzni a féket, a gazdaság a társadalommal összeomlana,... a modern gazdaságnak folyamatos és végtelen növekedésre van szüksége a fennmaradáshoz. Ha a növekedés leáll, a gazdaság nem vesz fel valami kényelmi egyensúlyi helyzetet, hanem darabjaira hullik. Ezért sürgeti a kapitalizmus a halhatatlanság, a boldogság és a megistenülés lehetőségének keresését.” (i. m. 52.)

Az SF-művek eme tekintélyes része (disztópiák, posztapokalipszisek³⁷) ugyanúgy a fennálló rendet védi, csak más technikával: *a befogadók borzongatását vagy egyenesen megfélemlítését gyakorolja – azt üzenve neki, becsülje meg magát és a korát* (pl. féltse már most a gyerekeit, az unokáit stb.), *bizakodjon, és finanszírozza a további technológiák kifejlesztését, különben ennél már csak rosszabb jöhet*. Az efféle, általam SF-propagandának nevezett attitűd a technológiát-tudományt-jövőt-fejlődést-növekedést egy csomagba pakolva, ezek történelmi-társadalmi-politikai viszonyokba való ágyazottságát figyelmen kívül hagyva ígér megváltást, jellemzően egy olyan történelmi állapotot vetítve elénk, „melyben a technológia áldásainak következtében fognak megoldódni a társadalmi és anyagi egyenlőtlenség, az ökológiai katasztrófa, a bérmunkával járó elidegenedés, továbbá a világ végső megismerésének stb. korszakos problémái (Borbély 2019). A középiskolai SF-olvasást/-értelmezést érdemes lenne a technofób diskurzusokat elkerülve, az angolszász SF-hegemónia jelenlétére is reflektálva³⁸, társadalomkritikai/ideológiaikritikai gyakorlattá is tenni, olyan elemzéssé, mely a szöveget/az egyedi irodalmi munkát és kontextusát, a közös társadalmi világot kölcsönhatásukban szemléli (Angenot–Suvin 1979: 168).

SF-világgyár – világépítés az elméletben

A világépítés ('worldbuilding' és a vele érintkező fogalmaknak: 'storyworld', 'imaginary world') fogalmának hosszú és változatos története van, gyökerei-elágazásai nemcsak az írók ars poeticáiig vagy a kreatív írás kurzusokig és a szerepjátékos szubkultúrákig érnek el, hanem a „sok világ/lehetséges világok”³⁹ fogalmával operáló analitikus nyelvfilozófiáig, a narratológiai kutatásokig, a luddológiáig, a transzmedialitás mibenlétével foglalkozó kutatásokig.⁴⁰ De akár a fenomenológiáig vagy a tudatelméletig⁴¹ is, s ezek felismerései megtermékenyíthetik egymást is.

³⁷ A beláthatatlan szakirodalommal rendelkező tematikák rengeteg csoportosítással rendelkeznek, mégis úgy tűnik számomra, hogy a posztapokalipszisek leginkább a centrumban/félperiférián élők anyagi jólétének végével, a disztópiák inkább ugyanezen régiók liberális demokráciájának, jólétének széthullásával játszanak el.

³⁸ Külön fejezet igényelne az SF-irodalom és -irodalomkutatás angolszász dominanciája, a mód, ahogy gyarmatosítják a nemzeti/kisebbségi SF-irodalmak mezejét: „...amerikai és angol szerzők – fakadt ki már a hetvenes évek végén a svéd SF-monográfus – elárulják tökéletes tudatlanságukat mindarról, ami saját hazájukon kívül történik, mintha saját világukon kívül nem létezne más”, vagy: „európai országok amerikai sci-fi szemetet importálnak” (Lundwall 1978). Ugyanezt a tendenciát erősíti Cristian Tamas is a román sci-fi helyzetéről nyilatkozva: „Mint mindenhol Európában, az angolszász szórakoztatóipari szemét elősegíti a *mankurtizáció* (»az emlékeztetőtől való megfosztás« – a szerk.) és a *malinchismo* („külföldöt majmoló divat” – a szerk.) terjedését” (Tamas 2016). A kérdés tárgyalása messze vezet, a világrendszer-elmélet és a világirodalom-fogalom összefüggéseinek vizsgálatához, a centrum-félperiféria-periféria, illetve a gyarmatosítás-öngyarmatosítás kérdéseire.

³⁹ „Mégis, milyen értelemben létezik sok világ? – kérdezi az egyik szakértőjük – *Mi különbözteti meg a valódi világokat a hamisaktól? Miből lesznek a világok? Hogyan készülnek?* Milyen szerepet játszanak létrejöttükben a szimbólumok? És hogyan viszonyul a világalkotás a megismeréshez?” (Goodman 1997: 394)

⁴⁰ A transzmedialitásról rengeteg anyagot állított össze a fogalom megalkotója Henry Jenkins itt:

<http://henryjenkins.org/> A világépítés számtalan aspektusával pedig itt foglalkoznak:

<http://worldbuilding.institute/>. A Világépítő Intézet alapítója, Mark J. P. Wolf a videojátékokról írt könyve után a világépítésről is írt monográfiát (Building Imaginary Worlds: The Theory and History of Subcreation. Routledge, 2014.), de közreműködött az alábbi kötetek létrejöttében is: The Routledge Companion to Imaginary Worlds, ill. Revisiting Imaginary Worlds: A Subcreation Studies Anthology, Routledge, 2017. A legfrissebb monográfia a témában: Trent Hergenrader: Collaborative Worldbuilding for Writers and Gamers. Egy a témát körüljáró konferencia anyagai pedig itt érhetők el: <https://www.worlding-sf.com/>

⁴¹ Lásd: Pagan, Nicholas O. (2014): *Theory of Mind and Science Fiction*. London: Palgrave Macmillan

Míg az irodalomtudományon belül még csak alakulóban van a vizsgálata, a tágabb médiatudomány és a nyilvánosság egyre gyakrabban hallat/hallhat róla⁴² – elsősorban a populáris kultúra újabb és újabb produkcióinak (franchise univerzumok, crossover művek, poszt-tolkieni fantasyk stb.) köszönhetően. A fogalom tudományos használatának nehézsége abból fakad, hogy „láthatatlan művészet”-ként minden műalkotáshoz (a szociográfiától a történelmi regényig) hozzákapcsolható, hogy végső soron a „világépítés” magával az alkotással egyenlő: „minden könyv, amit olvastál, minden dal, amit hallgattál – nem beszélve a hirdetésekről vagy reklámokról – a világépítés egy példája. Fikció vagy nem fikció, realista mű vagy fantasy – a világépítés mindenhol tetten érhető” (Sanchez 2014: 22).

A 'világépítés' mint a narratív (fikciós) világ megalkotása epikus gyakorlatként⁴³ világmodellező hatású, mert (főként a nagyepika) képes a társadalom egészének struktúráját megragadva referencialitást imitálni. Hol *retorikai gyakorlatként* (Roine 2016)⁴⁴, hol *kulturális gyakorlatként* (Sanchez 2014) mutatják be, jellemzője hogy a megalkotott világ *egyszerre létezik és nem is létezik*⁴⁵, s ezért értekezni róla több aspektusból érdemes: 1. az író/alkotó vagyis a létrehozó/létrehozás szempontjából: például egyáltalán miért hozunk létre, képzelünk el másik világokat? (Zaharijević–Krstić 2018: 91), 2. az olvasó szempontjából, aki a befogadásesztétika felfogásában újraalkotja a művet⁴⁶ és 3. kritikai szempontból (Ekman–Taylor 2009: 10–11).

Wolf hangsúlyozza, hogy a 'képzelt világ' kifejezés sosem pusztán földrajzi/geográfiai értelemben (a hely, ahol a történet játszódik) használatos, hanem tapasztalati értelem-

⁴² Már a világépítési trend kritikái (a világépítés túlértékelt, más írói feladat rovására megy, egyre kevesebb köze van a tapasztalati valósághoz, biznisz az egész) is megjelentek, lásd itt:

<https://www.gamesindustry.biz/articles/2017-02-02-against-worldbuilding> és itt:

<https://flexiblepersona.com/2018/08/01/against-worldbuilding/> A kritika érintheti a világ természettudományos-geológiai-demográfiai aspektusait is; lásd Dippold Ádám (2019): *A világépítők hátborzongató hibái: Középföldén rosszak a hegyek, Westeroson pedig nem is lakhattak annyian.*

⁴³ Hegel nyomán – magyarázza ifj. Csicsery-Rónay – a „tárgyak totalitása jellemzi” (szemben a drámával, melyet a mozgás ural.) (Ifj. Csicsery-Rónay 2008: 82). Szabó Zoltán Ádám és Oroszlány Balázs a képregények politikáját vizsgálva arra jut, hogy a fikciós prózai művek foglalkoznak elsősorban a társadalmisággal: „Mindennek (és annak, hogy a világépítés terhet jórészt átvette a próza sci-fi) egyenes következménye, hogy az olvasók egyre inkább a szereplőkért és a történetért keresték a jövőt a képregényben, a társadalmi-politikai felépítésről meg akár le is mondtak, hiszen azt megkapták máshol” (Szabó–Oroszlány 2017: 183).

⁴⁴ Lásd: Roine 2016. A meglátás Todorovtól származik: „A fantasztikum és a képes beszéd közötti különböző kapcsolatok egymást értelmezik. A fantasztikum azért él minduntalan retorikai alakzatokkal, mert ezekből származik. A természetfölötti a nyelvből születik, annak egyszerre következménye és bizonyítéka: nemcsak az ördög és a vámpír léteznek csupán a szavakban, de azt is csak a nyelv képes megragadni, ami soha nincs jelen: a természetfölöttit. Ez tehát éppannyira lesz a nyelv szimbólumává, mint a retorikai alakzatok – az alakzat pedig, mint láttuk, az irodalmiság legtisztább formája.” (Todorov 2002: 72–73).

⁴⁵ Fenomenológiai szempontból Husserl szerint ez a fantázia működésének alaptulajdonsága: „A fantázia is jelenvalóvá tesz valamit, ami nincs jelen: ha elképzelünk valamit, akkor az az éppen adott aktusban megjelenik a számunkra, vagyis jelen van, anélkül azonban, hogy ténylegesen is jelen lenne hús-vér valóságában, vagyis észlelhetően. Ráadásul semmiféle konkrét, jelenbeli érzéki benyomásra nem támaszkodhatunk a fantázia esetén” idézi Ullmann (2010: 155).

⁴⁶ A folyamatot nagyszerűen ragadja meg Mund Katalin: „Az SF-regények sajátossága, hogy egy komplett világ bomlik ki bennük, telis-teli ismeretlen eszközökkel, technikával, mitológiával, sőt az író által megalkotott szavakkal. Az olvasás során válik nyilvánvalóvá ezek értelme, jelentése. Lassacskán beindul a képzelőerőnk, és minden a helyére kerül. Ez azonban korántsem magától értetődő folyamat, hiszen a részleteket észben kell tartanunk, és csak apránként tudjuk összerakni a kirakós darabkáiból a valóságot. Vagyis nem csupán az író teremt egy valóságot az SF regényben, hanem mi magunk is újrateremtjük azt azáltal, hogy megfejtjük a kulcsokat, megtanuljuk értelmezni a leírtakat” (Mund 2013).

ben, a karakterek tapasztalati totalitásaként; ilyen értelemben a 'világ' lehet persze egy bolygó, egy galaxis, de kisebb egység is, egy kontinens, egy ország, egy város vagy akár egy űrhajó is (Jenkins 2013). Sanchez tovább árnyalva hozzáteszi, hogy a 'világ' nem pusztán a cselekmény helyszíne, hanem egyfajta logikai szervezőerő (Sanchez 2014) A filológiai megközelítés tovább bonyolít(hat)ja a „világ” megértésének, értelmezésének kérdéskörét: az úgynevezett (a freudi hasonlatot átemelő) „jéghegyelmélet” szerint a regényben, novellában, egyéb művekben a konkrétan (textuálisan, vizuálisan) megjelent világ „mögött”, alatt, körül stb. jóval több (imaginárius) ismeret,- információ-, adat-, tényösszefüggés van, az arányuk sokszor 10% a 90%-hoz. Az alkotónak kell eldöntenie, mennyit mutat meg a világból (Jemisin ezt három típusra osztja: felszíni, közepes és mély merülés).⁴⁷ A szerző *paratextusai* ráadásul még utólag is szaporodhatnak: „tovább építheti” a világot folytatásokban, levelekben, interjúkban, blogbejegyzésekben, privát Wikipédia-posztokban⁴⁸, kiterjesztheti más platformokra, de a rajongókkal/olvasókkal⁴⁹ közösen is alakíthat rajta (nem beszélve a szerzői jogokat betartó fanfictionök gyakorlatáról).

„A regényírás kozmológiai ügy – magyarázta Umberto Eco A rózsza neve széljegyzetében – ...a meséléshez mindenekelőtt világot kell alkotni, és azt be kell rendezni, amennyire csak lehet, a legutolsó részletig... A világ megalkotása a fontos, a szavak azután szinte önmaguktól adódnak” (Eco 1988: 592–593). Eco szerint az alkotó képzelete csak akkor szabadulhat fel, ha megköti a kezét: „az elbeszélő irodalomban a mögöttes világ jelenti a megkötöttséget. És ennek semmi köze a realizmushoz (noha még a realizmust is megmagyarázza). Az ember kitalálhat egészen valószínűtlen világot is..., de fontos, hogy ez a csupán lehetséges és irreális világ a kezdet kezdetén meghatározott struktúrák szerint létezzék” (Eco 1988: 594).

Az elemzők ugyanakkor igyekeznek elválasztani egymástól a logikában/nyelvfilozófiában definiált (végtelen nagyságú és elemű, vagyis totális) 'lehetséges világok' fogalmát a 'narratív fikcionális világok'-étól is. Ez utóbbiak: 1. *emberek alkotta világok*; 2. *ontológiaiilag függetlenek, önállóak*; 3. csak *szemiotikai, nyelvi* csatornán keresztül érhetők el; 4. mindig *korlátozott számú elemtípusból* (statikus tárgyak, természeti erők, tulajdonságok, események, cselekvések, interakciók stb.) *szelekciósan* épülnek fel; 5. szükségszerűen egy vagy több cselekvő *ember vagy emberszerű lény, személy* alkotja az úgynevezett tényállításaikat; 6. a kiválasztott elemeket történetgeneráló potenciával bíró renddé képes

⁴⁷ Jemisin a szerzői információdagolás mértéke alapján – melyhez narrációs, fokalizációs indexet is kapcsol – osztja fel a világ mélységét (Jemisin 2015).

⁴⁸ Már ilyen metafikciós paratextus létrehozására is van lehetőség: <https://www.tor.com/2019/01/07/how-to-create-a-wiki-to-support-your-fantasy-worldbuilding/>

⁴⁹ A rajongói szubkultúrák vizsgálata is már elég messzi múltra tekint vissza, mostanra egészen felfutott, bár benyomásom szerint kissé túlbecsülik a jelentőségüket. A rajongók a kultúripar logikája szerint a leg(maga)biztosabb, legszáneröntudatosabb (legsértődékenyebb), az *alkotást fetisizáló vásárlóerőnek/elit fogyasztónak* és önkéntes *reklámhordóznak* számítanak. Elvárásaikat kisebb részben a közös öröm munka, nagyobb részben a haszonmaximalizálás jegyében tartják szem előtt; befogadói erejük a művek világának autisztikus szemléletében vagy kreatív felforgatásában bomlik ki leginkább: a világ belső szabályrendszerét ellenőrzi (koherenciateszt) és fejlesztik (a történet rekonstrukciója/dekonstrukciója, továbbszövése), illetve a forgalmazását értékelik, befolyásolják. Ennél persze sokkal elnézőbb a téma kutatója, a 'részvételi kultúra' fogalmának kitalálója, Jenkins, szerinte ezek jellemzik a rajongó olvasást: 1. a folytonos újraolvasás és az aprólékos szövegelemzés; 2. az intertextuális értelmezés; 3. a szövegen túli információk felhasználása; 4. a közösségi jelentésalkotás; 5. a kánonalkotás; 6. a szerző tekintélyének megkérdőjelezése; 7. az alkotó/befogadó kettősség kikezdése. Minderről magyarul bővebben Somogy Gyula ír (Somogyi 2017).

formálni.⁵⁰ A világalkotás módjai Goodman szerint a művészet egész területére vonatkozhatva: a) a kompozíció, dekompozíció (a legtöbb világalkotás szétszedésből és összerakásból áll); b) a hangsúlyozás; c) az elrendezés; d) a törlés és kipótlás; valamint e) az átformálás (Goodman 1997: 398–405).

A világalkotás/világépítés gyakorlatát hagyományosan *Tolkien* nevéhez kötik: „Bár a fantasy műfajában rengeteg világ létezett már⁵¹, ezek többsége ködös és kidolgozatlan volt... Ő először a világgal kezdett⁵², amit már-már megszállottan épített ki, majd felvázolta a történelmet, a földrajzot és a mitológiát, mielőtt rátért volna a cselekményre. Műfajában kivételes szigorú alkalmazott a részletek terén” (Miéville 2002). A gyakorlat mellett azonban a kifejezés elméleti vonatkozásait is ő dolgozta ki olyan fogalmak használatával, mint 'alteremtő/sub-creator' (a művész); 'Elsődleges Világ/Primary World' (a szerző tapasztalati világa, valósága) és 'Másodlagos Világ/Secondary World' (a narratív fikciós világ). „Tulajdonképpen minden író Másodlagos Világot, fantasztikumot alkotva, azaz minden alteremtő, valamilyen mértékben valódi alkotó kíván lenni, és azt reméli, eközben a valóságból táplálkozik: másodlagos világának sajátos hangulata (ha nem is az összes részlete) a valóságból származnak, abba folynak bele” (Tolkien 1997). A világépítés következménye és célja, szerinte, több, mint egyszerűen a Coleridge-i „hitetlenség felfüggesztése”: „A szerző alkot egy Másodlagos Világot, melybe be tud lépni a szellemed. Belül a világban, amit a szerző tesz „igaz”: ennek a világnak a törvényei szerint. Amíg bent vagy, el is hiszed. Abban a pillanatban, amikor a kételkedés feltámad, a mese eltörik, a varázslat, a művészet odavesz. Újra a kinti Elsődleges Világban találsz magad, kint-ről bámulva a kicsi, elvetélt Másodlagos Világra” (Tolkien 1997). A „hitetlenség felfüggesztése” helyett Tolkien tehát inkább a Másodlagos Világba vetett hit ('Másodlagos hit') felkeltéséről beszél. Tolkienre alapozva az elmélet emberei úgy látják, hogy a világépítés mindegyik elemének, a szöveg egész infrastruktúrájának (térképek, idővonalak, genealógiák, természetleírások, kultúrák, nyelvek, mitológiák stb.) a fő funkciója végső soron a „teljesség illúziója”, az adott világ hihetősége, átélhetősége, „realitása”, az olvasó/néző/befogadó figyelmének, hitének a felkeltése és fenntartása (Jenkins 2013).

Peter Stockwell irodalomelméleti megközelítésében az *alternativitás*, az *extrapoláció* és a *spekuláció* alkalmazásában látja az SF-világ megalkotásának három fajta útját. Az alternativitást alapvetően összehasonlításra alapuló metaforikus eljárásnak tekinti, mely során a saját (valóságosnak tűnő) valóságunkból emelünk és alakítunk át folyamatokat, elemeket egy másik tartományba helyezve (Stockwell 1996: 4–5). „Az alternativitás fő kérdése – egészíti ki Stockwellt Sós –: mi lett volna, ha másként alakul? Hogyan nézne ki ma a világ, ha nem pusztulnak ki a dinoszauruszok? Ha az ember nem fedezi fel a tüzet? Ha az Amerikai Polgárháborút nem az unionisták nyerik? Vagy ha a náci ideológia győz a II. világháborúban?” (Sós 2016) Az *extrapoláció* inkább *metonimikus kiterjesztése* a tapasztalati világunknak. Az ismert világon azzal akar túllendülni, hogy *elferdíti*, *szatirizálja*, *karikírozza* (Stockwell 1996). Mellérendelő eljárásaként „egy valóságos tendenciát vesz alapul, és ennek mentén eltorzítja, eltolja azt, ami van, és bemutat egy következmény-, avagy fejleményvilágot. Az extrapoláció azt kérdezi: mi lenne,

⁵⁰ Lásd: Szabó 2010: 106–114. A lehetséges világokról, fikciós, narratív világokról Szabó máshol is mélyreható elemzéseket nyújt. A lehetséges világokról bővebben még itt olvasható: Bács Gábor (2005): *Lehetséges világok. Kellék*, 27–28. sz. pp. 135–140.

⁵¹ A 19 században tűnnek fel Európában és Amerikában a sokszor hobbiból létrehozott, úgynevezett *imaginárius világok* (imaginary worlds), melyek mások, mint a hagyományos irodalmi világok (imagined worlds). Jellemzőik a világ „visszavarásiasítása” jegyében – a realista megközelítés, összetartó struktúra, empirikusan adatolt, logikus, gyakran lábjegyzetekkel, térképekkel, szótárral, jegyzékekkel való ellátottság, mindez fikcióként feltüntetve (Saler 2012: 25).

⁵² Tegyük hozzá, hogy Tolkien először a nyelv(ek) kidolgozásába vágott bele (Stemler 2003).

ha...? Mi lenne, ha a válások növekedése idővel felszámolná a házasság intézményét? Ha a digitális média fölénye írástudatlanná tenne minket? Ha a sok implantátummal és beépített techkel idővel kiborgokká válnánk? Mi lenne, ha a megújuló energiaforrások átvennék az olajnak, gáznak a szerepét?” (Sós 2016) A harmadik stratégia, a *spekuláció* a többivel szemben a valóságokat tökéletesen egymásba szövi.

SF-világgyár – világalkotás a gyakorlatban

A világépítés írói/gyakorlati oldalának vizsgálatához az ars poeticák mellett leginkább a „hogyan írjunk SF-et/fantasyt”-típusú *kreatív írást oktató anyagok* járulhatnak hozzá.⁵³ Az efféle ismeretterjesztő (non-fiction) könyvből, blogból, bejegyzésből, fizetős képzésből, fizetős online-kurzusból, ingyenes, villámfelvilágosító YouTube-előadásból, podcastból lenyűgözően sok van. Szerzőik leginkább írók (hol többkötetes profik, hol az első regényük befejezésének eufóriájában élő kezdők), forgatókönyvírók, szerkesztők, akik „saját bőrükön” tapasztalták meg a világépítés nehézségeit, s a zsánert az önkiteljesítésen kívül (az angolszász könyvpiacra) természetesen potenciális gazdasági befektetésnek is tekintik: „Nagy pénzt hozhat” (Kenworthy 1997).

Tanácsaik, észrevételeik általában cirkulálnak, s ilyenkor rendre kiemelik, külön fejezetet/előadást szentelnek az *alapötlet* (nóvum) fontosságának, a *történetnek*, azaz a fő- és mellékcelemek kidolgozottságának, a *karakteralkotásnak*, a *dialógusok szerepének*, a *dramaturgiának*, a *stílusnak* és természetesen a *világépítésnek* (más néven: *környezetnek*, *háttérvilágnak*). A világon minden esetben „szabályok és törvények rendszerét” (Kleinheincz 2013) értve. A két fő elem azonban mindig a karakter- és a világépítés⁵⁴. Orson Scott Carddal együtt a legtöbb szerző az alapötletet/a nóvumot a tapasztalati világtól való eltérésben ragadja meg: „Mindig azzal a felvonással kezdem az idegen lény kialakítását, hogy megkérdezem: Miben különböznek az emberi lényektől ezek az idegenek?” (Card 1990.; Sambuchino 2014). Ugyanezt hangsúlyozza Mán-Várhegyi is: „Fogj egy papírt, és írd listát róla, hogy ez a fantáziavilág miben hasonlít a mi világunkra és miben különbözik tőle!” (Mán-Várhegyi 2015: 3). Bradshaw blogbejegyzésében szintén *a saját világunkból való kiindulást* tanácsolja (Bradshaw 2017), mely világ amúgy – ismeri el egy másik világépítő – „sokkal változatosabb, mint a szerzők képzelete” (Gillet 1996), s amelyről épp ezért érdemes sokat olvasni, kutatni.⁵⁵

Az ötlet, a csoda feltalálásával, a meglep(et)éssel az író új dolgokra hívja fel az olvasó figyelmét, vagy a régi dolgokat új fényben láttatja vele (Gerrold 2001: 11). De hogyan jutunk el az ötlettől a viláig? Kleinheincz Csilla *az elbeszélés alapkoordinátáinak* tisztázása (Kiről szól a történet? Miért teszik a szereplők azt, amit? Miről szól a történet? Hol játszódik? Mikor történik mindez?) mellett *a koherencia* fontosságát emeli ki (Kleinheincz 2013). Gerrold hasonlóan az alapötlet következményeinek a kibontását tekinti a világalkotás művészetének: „Ha valaki kitalálja, hogy a Tatooine bolygó kietlen

⁵³ A következőkben pusztán csak kitekintek a témára – felillantva néhány jellegzetességet. A kreatív íráshoz használt tankönyvek/segédkönyvek, egyéb platformok rendszeres, reprezentatív, ideológiakritikai feldolgozása azonban igen izgalmas lenne.

⁵⁴ A két írói gyakorlat valójában elválaszthatatlan egymástól: ahogy nincsen karakter/szereplő adott társadalmi-történelmi világ nélkül, úgy a megalkotott társadalmi világ is csak adott karaktereken keresztül válik „belakhatóvá”. Amit Sartre megjegyez az emberről, általában igaz a fiktív karakterre is: „Az ember, akár író, akár futószalag mellett dolgozik, akár feleséget választ magának, akár nyakkendő, mindig nyilvánítja magát; kinyilvánítja szakmai környezetét, családját, osztályát és végül – minthogy az egész világhoz viszonyítva szituációban van – kifejezi magát a világot” (Sartre 1969: 19).

⁵⁵ A világépítéshez szükséges (természettudományos és társadalom-tudományokra is fókuszáló) „kutatások”, utána-olvasások jelentőségét nem győzik hangsúlyozni a tanácsadók. Jemisin még hozzáteszi ehhez az utazást és az egyéb kapcsolódási, feltöltődési faktorokat is (Jemisin 2015).

kősvatagában hogyan táplálkozik a bantha – az a legfontosabb SF feladatot gyakorolja: a világépítést” (Gerrold uo.). Ugyanígy látja Kenworthy is: „Minden alkalommal, ha SF-történetet írsz, egy teljesen új világot kell létrehoznod. Minden egyes ötletednek lesz egy következménye. Ha például képesek leszünk a teleportálásra, nemcsak a turizmus változik meg. Az egész gazdaság összeomolhat, országok szűnhetnek meg...” (Kenworthy 1997). A világépítés tehát *következmények és összefüggések megalkotása, koherencia-gyakorlat, folytonos problémamegoldás, az ellentmondások kiszűrése*. (Hacsak az alkotó nem épp az ellentmondások mentén akarja megszervezni az univerzumát.) Az ötlet dik-tálta változások a világ minden részére kihathatnak, folytatják minden platformon: a politikai rendszertől, intézményi fajtáktól-struktúráktól a földrajzon, várostérképeken át a szórakozási, időeltöltési fajtáig. Ha egy, a mi világunktól eltérő világot alkotunk meg, listát érdemes készíteni (az Excel-táblázattól a kiskártyás megoldásig minden módszer megengedett), ilyenkor kérdezzük meg magunktól: „Kik élnek ott? Hogy néznek ki? Hogyan telik egy napjuk? Vannak-e jellegzetes tulajdonságaik? Milyen ott egy város? Van-e egyáltalán város? Milyen az ég? Milyen a föld? Rengeteg kérdést lehet feltenni, csak győzz válaszolni rájuk! (Mán-Várhegyi 2015)

Vilana Réka elméleti felkészültséggel megírt fantasztikumírást (inkább fantasyt) tanító, segítő szövegeinek egyikében (Sanderson és Card alapján) a *földrajz*, a különböző *népek/nemzetek, rasszok* kidolgozásának fontosságát hangsúlyozza, de a világ építéskor a közösségek *politikai, vallási életét, a nemi szerepek, társadalmi normák* kérdését, a *nyelv, a gazdaság, a technológia* vagy a *család* fogalmának végiggondolását és létrehozását is legalább annyira lényegesnek tartja (Vilana 2015).⁵⁶ A világ komplexitása, mely minden esetben a világ hihetőségét erősíti meg, óriási lista-összeállítási szeánszokká, inspiráló kérdéscsoportokká alakította a tanácsadói kurzusokat, blogokat, honlapokat: a webet elárasztó tippek, jó tanácsok közül totalításra törekvőnek tűnnek Nina D’Alev világépítési kérdései⁵⁷: Az ábrázolni kívánt világ a mi világunk elváltoztatva vagy egy teljesen más világ? Milyen emberek, fajok élnek ebben a világban? Milyen nyelven beszélnek? Hogy néznek ki? Hogyan öltözködnek? Hogyan számolják az időt? Milyen a történelmük? Milyenek a (mágikus) törvényeik? Milyen divatok jellemzik? Mit esznek, isznak? Van-e a csoportjaik között különbség? Van-e vallás? Milyen kormánya van? Milyen a jogalkotása? Van-e bűnözés? Milyenek a fegyvereik? Hogyan oldják meg a kereskedést? Milyen az üzleti élet, az ipar? Milyen tudományuk van? Milyen technológiát találtak fel? Milyen a művészetük? Hogyan szórakoznak? Milyen az oktatási rendszerük? Milyen a földrajz? Milyen az időjárás? A világot külön-külön az öt érzékszerv hogyan észleli? (D’Aleo 2013) A saját világunk legaktuálisabbnak látszó kérdéseit is igyekeznek a tanácsadók bedolgozni a rendszerükbe: „Hogyan integrálják a menekülteket?” – kérdezi például Sambuchino – „és hogyan viszonyulnak a bevándorlók a befogadók világához? Milyen nyelven beszélnek? Milyen társadalmi osztályok vannak? A vezetők hogyan viszonyulnak a hatalmukhoz? Más vezetők egymáshoz? Milyenek a többség és kisebbség konfliktusai? »A jólét soha sincs egyenlően elosztva: mindig kevés gazdag van és rengeteg szegény.« Velük mit kezd a szerző?” (Sambuchino 2014) Az apró, látszólag lényegtelen részletek, a mindennapi élet kevésbé észrevehető, magától értetődő elemeinek kiötlése sem elhanyagolható feladat. A Roland Barthes által „valóságthatásnak” nevezett eljárás funkciója, hogy a leírásnak materiális súlyt adjon (Barthes 1989: 40–41): akad szerző, aki narratív trükkökkel, például mottóként alkalmazott áldokumentum-részletekkel (rek-

⁵⁶ „Egy sci-fiben – teszi hozzá a műfajelméleti pontosítást – sokkal többet kell magyarázni az olvasóinak a környezetről és a világról, mint egy romantikus könyvben, mely napjainkban, Budapesten játszódik.” (Vilana 2015)

⁵⁷ Patricia C. Wrede szintén óriási, tematikus kérdéscsoportot, szempontrendszert állított fel itt:

<https://www.sfw.org/2009/08/fantasy-worldbuilding-questions/>

lám, újságcikk, lexikoncikk stb.) gazdagítja a világot, akad, aki jövőbeli higiéniai praktikák kitalálásával. Akad, aki a kozmetika és a szépségipar „újdonságaival”, s akad, aki ezzel éri ezt el, hogy bizonyos kitalált tárgyak például nem működnek (Wilde 2018).

A világ megalkotása a világ bizonyos szintű rendszerezése is egyben: a térbeli és időbeli koherenciát segítő történelem, háttértörténetek (legendák, mítoszok, anekdoták, pletykák), genealógiák, időrendek, térképek (ezt a módszert Miéville „szerepjáték-faktornak” nevezi) kidolgozását a „jéghegymélet” jegyében elengedhetetlennek vélik (Sanderson 2016), bár sokszor nem is kerülnek bele a műbe (átcsúszhatnak, többkötetessé válva egy másik kötetbe, egy egészen más műbe, vagy paratextusként segíthetik az eredeti művet).

A saját írói habitus és munkamódszer felismerésére is ösztönöznek néha az oktatók. George R. Martin nyomán Sanderson kétféle típusú világépítő írókat különböztet meg: a *felfedező író*t (Martinnál 'a kertész'), akinek nincs előre elkészített, aprólékosan kidolgozott váza a regényhez, aki rengeteget ír és javít, s aki csak menet közben, hosszú munka után, attól inspirálódva látja meg a tovább vezető utakat, s tisztában van, hogy nem mindenható ura az általa teremtett szövegvilágnak. És a „témavázlat-készítő” író (Martinnál: 'az építész'), aki szinte „világépítési betegségben” szenved, aki 20 évig építési mikrorészletekbe merülve a világait, aki mindig mindent előre megtervez. Sanderson javaslata a kezdő íróknak a kevert stratégia alkalmazása: „a karakterépítéskor kertésznek érdemes lenni, a környezet megalkotásakor építésznek” (Sanderson 2012).

Mint láttuk, az SF és más fantasztikus mű alapja a tapasztalati valóságunktól eltérítő jegyek által meghatározott és felépült világ, s ebből kifolyólag döntő tényező, hogy a szerző egyáltalán milyen valóságstapasztalattal bír, azaz mit lát a saját világából, szellemi horizontja meddig terjed? Ez már csak azért is fontos, mert „olyan világban élünk, amely elrejtőzik előlünk” (Tütő 2018).

Az általam végignézett világépítési anyagok, kérdéscsoportok az élet szinte minden aspektusára kitértek, de eme aspektusok sokszor inkább csak egymás mellé rendelték voltak, mindenféle rendszerszemléletet, hálózatiságot nélkülöztek. A rendszerparadigmatikus gondolkodás lényegénél fogva multidiszciplináris: szociológia, politológia, közgazdaságtan, történettudomány szintéziseként *a rész és egész viszonyával* foglalkozik, a nagy változásokra fókuszálva az emberi interakciókat is vizsgálja: „nem a társadalom, a politikai szféra, a kultúra és a szellemi szféra vagy a gazdaság egyetlen szeletét, egyetlen körülhatárolt részét hasítja ki, hanem a részekből összetevődő egészet. Éppen arra összpontosítja a figyelmet, hogyan függnek össze egymással a különböző részek, milyen kölcsönös hatások alakulnak ki közöttük. A rendszert nem statikus pillanatképpen ábrázolja, hanem a dinamikáját próbálja megérteni, ahogy az a történelemben alakul” (Kornai 1999). A fantasztikus művek megalkotását segítő anyagok hierarchizáló szemlélet híján a kritikai gyakorlatot is csak részlegesebben tudják elvégezni: az alapvető termelési móddal, a gazdasági berendezkedéssel sem foglalkoznak behatóbban.

Világviszabontás – műfaji és társadalomfilozófiai kérdéscsoportok

„Bármit is álmodunk meg, bármit is képzelünk el, mindig magában fog őrizni bizonyos őskoordinátákat, amik alapján tájékozódunk. Mert magunkban hordozzuk és reprodukáljuk azokat a fogalmi alapszerkezeteket, amelyek alapján leképezzük és megértjük a környezetünket. Semmit sem gondolhatunk el anélkül, hogy áteresztenénk antropomorfszűrőnkön” – magyarázza Sós Dóra az Elsődleges Világ és a Másodlagos Világ kapcsolatának dinamikáját, dialektikáját a SF-világok építéséről szóló esszéjében (Sós 2016). Mark Bould az észrevételt tovább szűkíti, szerinte minden fantasztikus zsáner lehetőséget nyújt ugyan a képzelet általi világépítésre, az SF-világépítés viszont abban egyértel-

műen különbözik a többi fikciós építkezéstől, hogy „szándékoltan vagy szándéktalanul, de pillanatképet ad a tőke rendszeréről” (Bould 2009: 4).

A következő osztálytermi megbeszélésre javasolt kérdéscsoportok/szemponcsoportok a narratív fikciós világok megalkotásának elméleti és gyakorlati ismereteit összegezve a szövegbeli világ társadalmi működésére, illetve a saját világunk működésére párhuzamosan kérdeznek rá. Ebben az értelemben az irodalommal való foglalkozás társadalomismeret is egyben.⁵⁸ Fontos tisztázni, hogy *nem óravázlatnak* készültek, sokkal inkább óravázlat készítéséhez alkalmas segédanyagoknak. Mindegyik kérdéscsoport tovább finomítható, árnyalható, kiegészíthető: a konkrét művek elemzésekor ez magától értetődő, ilyenkor egy-egy kérdéscsoport intenzívebben használható, de természetesen akár cáfolható is. A szempontok/kérdéscsoportok ugyanakkor nem feltétlenül hierarchizáltak (bár sorrendiségüknek is van jelentősége), és gyakran nem is elválaszthatók egymástól: a világ egy-egy aspektusának kibontása – fraktálszerűen – az egészre, a világ többi részére is rámutathat, egyikére-másikára pedig sokszor csak következtetni lehet.

A kérdéscsoportok egyaránt alkalmazhatók egy regény vagy rövidpróza (ahol a világ leginkább egy maketthez hasonlatos) vizsgálatánál is. A vizsgálatás szempontjai három egymásra vonatkozó halmazra oszthatók (vagy akár négyre, ha *a természettudományos vonatkozások* felfejtésébe is belevágunk): az *esztétikummal*, a *műfajiséggel* és a *társadalomfilozófiával/-kritikával* foglalkozó kérdéscsoportokra. Az esztétikai kérdéscsoport (mellyel itt most nem foglalkozunk) tulajdonképpen a legfontosabb halmaz, a többi csoport kérdései ezzel összekapcsolva nyernek igazán értelmet, válnak élővé. Elismerve minden műalkotás megragadhatatlan aspektusát, elmondható, hogy a nyelvi-retorikai kidolgozottság, az elbeszélői technikák alkalmazása, a narratív keretezés, a történet íve/időrendje, a fokalizáció, a stílus, az esztétikai minőségek rendszere, a dramaturgia, a szerepelők-karakterek megteremtése/árnyaltsága, a dialógusok mind-mind együttesen határozzák meg a SF-világok irodalmi értékét. „A jó írónak nincs szüksége több ezer oldalra, hogy a világa életre keljen, elég egy gondosan kiválasztott kulcslyuk” (Moskát 2015) – ez legyen a vezérelvünk.

Műfajiségra vonatkozó kérdéscsoportok

1. A racionalitás-irracionalitás spektrumán belül hol helyezkedik el a szöveg? A képzeletbeli világnak vannak-e fizikai, biológiai, természettudományos vagy természetfeletti szabályai? Esetleg hibrid stratégiát választ-e a mű? A racionalitás hegemoniáját, a mindennapi valóságérzékelés rendjét a fantasztikum újra és újra meggyengítheti, megzavarhatja: így keletkezhetnek olyan művek (pl. ahol mágia és tudományos technológia nem zárja ki egymást, ahol az „ismeretlen”, az „idegen” világba való betörése új logikát alakít ki), melyek átkódolhatják a zsáner, a tematika bevett összefüggés-rendszerét.

2. Mi(k) a szöveg nívója (vagy nívói)? Mi az a tapasztalati világtól eltérő, világ-szervező elem vagy újdonságok hálójára, ami mozgásba hozza az elbeszélést és meghatározza konklúzióit?

3. Mikor játszódik a történet és miért akkor? A nagyon távoli jövőben? A közeljövőben? Esetleg a múltban? (Újkorban? Középkorban? Ókorban? Őskorban? stb.) Egy nem létező múltban? Időtleniségben? Vagy ukróniáról van szó? A nagyon távoli jövőábrázolás történelemfilozófiai távlatot adhat az elbeszélésnek (a nagy változások is természetszerűleg nagy vonalakban vázolatnak fel), a közeli jövő ábrázolása a referencialitás-

⁵⁸ „...mindkét tantárgy (irodalom, társadalomismeret) segíthet eligazodni a jelenben, mindkét tantárgyban nagy hangsúlyt kell fektetni a jelen problémái, a diákokat közvetlenül körülvevő világ jelenségei megértésére. Mindkét tárgyban nagy a jelentősége az érvelésnek, a véleménymondásnak és a vélemény érvekkel történő alátámasztásának.” (Fenyő 2017: 17)

igénnyel játszik el (az SF mint „előrejelzés” ebben a sávban a legdominánsabb, a változások indoklása itt a legsürgetőbb), míg az ukróniában az idő minősége kerül fénytörésbe. Feltehető még itt a kérdés: miként tekint a történelemre a szöveg?⁵⁹ Lát-e benne észszerűséget vagy sem? A történelem „megesik” az emberekkel, vagy képesek változtatni rajta? Lineáris fejlődéselv vagy ciklikus időszemlélet jellemzi? Vagy esetleg a történelem lényegtelenné válik, és feloldódik egy örök jelenben? „Kezdetben az írók – magyarázta Kuczka Péter – előre ugrottak egy meghatározott évbe, és leírták, amit ott láttak. Nem sokat törődtek sem az összefüggésekkel, sem azzal, hogy a jövő világa miért vált olyanná, amilyennek ők képzeltek. Mercier, a nagy előfutár csak a 2440. évről beszélt, Bellamy a 2000. évet választotta, talán azért, mert olyan szép kerek szám. Wells a 802 701. évbe utaztatta hőseit, Jókai igényesebben a „jövő század” történelmét írta meg. Egy science fiction-kutató kiderítette, hogy 2440-ig nincs olyan év, amelyről ne írtak volna fantasztikus regényt⁶⁰, ezekből az önálló könyvekből azonban nem lehet összeállítani a jövő történelmét” (Kuczka 1986: 41). Az SF-hez mint az alternatív jövők megalkotására (is) szakosodott gyakorlathoz – elsősorban a közbeszédben, valamint az SF-írók sűrű tiltakozása ellenére – sokszor hozzákapcsolják a „jóslás” fogalmát: mennyire a „jövőről” szól⁶¹ valóban a szöveg és mennyire képes egyáltalán „előre jelezni”?

4. Milyen a jelenhez való viszonya? Ha az SF mindenekelőtt a jelen problémáira reflektál, milyen attitűddel teszi ezt? Nosztalgikusan? Gondolván, hogy a mai kor még mindig jobb, mint bármelyik más, mert esetleg a „világvége előtti aranykorban” (Will McIntosh idézi Kánai 2017a: 49) élünk? Szarkasztikusan-szatirikusan-groteszken, ironikusan? Gondolván, ez van, bár nem kell szeretni. (Minden eltérő életmódot kipróbáltak már, és nem sikerült. Inkább javítgassuk, ahol tudjuk stb.) Radikálisan-kritikusan? (Gondolván: ez van, és ennél minden csak jobb lehet!)

5. Hol játszódik a történet? Fiktív helyszínen? Valós helyszínen? Kevert/hibrid térben? A Földön? Távoli bolygón? A tér és az idő gondolkodásunk és történetmesélési módszereink alapvető koordinátái, „ám olyan narratív keretből, mint amilyen az arisztotelészi elbeszélésben a tér-idő koherencia, illetve a temporalitással kapcsolatos (némi leegyszerűsítve időbeli egymásutánisággként is leírható) kauzalitás követelménye, önálló jelentéseket hordozó alakzattá emelkedhet” (Erdei 2015). Fontos szempont lehet, ha a referencialitással játszik el a mű, hogy a centrum-periféria viszonyrendszerben melyik területet, földrészt, kulturális-civilizációs régiót stb. helyezi a középpontba. (USA-központú? Európa-központú? Afrika-központú? stb.)

6. Milyen kereskedelmi SF-zsánerbe sorolható? Hogyan pozícionálták, címkézték meg a szöveget a közreműködők (legyen az szerző, terjesztő, könyvesbolt: hard SF, katonai

⁵⁹ Egy kiváló online SF-kutatói lap egyik száma nem beszél félre: „Nem előre jelezni/megjósolni kell a jövőt, hanem megváltoztatni.” Big Echo, 2018/1. <http://www.bigecho.org/>

⁶⁰ Az időtáblázatot azóta egy magyar szerző is elkészítette, kibővítette, lásd: Bari 2012.

⁶¹ A jövőábrázolással kapcsolatos imaginárius szépségszisztem így foglalják össze Zaharijevićek: „Fredric Jameson azt állítja, hogy a fantasztikum, miközben azért létezik, hogy »tudatosítsa a jövőről való képzelgéseket«, egyedül annyit tesz, hogy »mindig megújult erővel demonstrálja és dramatizálja azon képességünk hiányát, hogy a jövőt elképzeljük«. Ráadásul túlnyomórészt »nem kísérli meg, hogy komolyan elgondolja a társadalmi rendszerünkre váró 'valódi' jövőt«, ha nem a maga »többszörösen hazug jövőjét« egy olyan, teljesen eltérő funkciót betöltő transzformációba helyezi, mely a »mi saját jelenünket egy valamilyen eljövendő időnek a determinált múltjába« helyezi (Jameson 1982; 152). Ilyen megközelítésben a fantasztikum nem azt teszi, amit ígér. Csak kivetíti a jövőre a jelen dilemmáit, hiába törekszünk olyan kategóriára és dimenzióra rákérdezni, amelyben a jelen létezik, és elképzeléseink szerint, folyamatban van. A fantasztikum jövőképe bukásra van ítélve, míg az ábrázolás »újdonosságát« előre behatárolja az emberi imagináció kiterjedése és ereje.” (Zaharijević 2018: 102–103)

SF, science fantasy, cyberpunk, poszt-cyberpunk, biopunk, steampunk, dieselpunk, new weird stb.)⁶²

7. Hol a helye a MASFITT tematikában?⁶³

Társadalomfilozófiai kérdéscsoportok⁶⁴

0. Mikor keletkezett a mű?(Milyen nemzetiségű a szerző? Milyen társadalmi osztály a háttere?)

1. Milyen az emberképe?⁶⁵ Mi teszi az embert emberré? Hogy tekint az emberre? Mint változatlan természettel bíró entitásra vagy mint a történelemnek, a konkrét társadalmi viszonyoknak kitett létezőre? Mint elsősorban természeti lényre vagy mint a természet szimbólumaival alakító ökológiai lényre? Mint halhatatlan lélekkel bíró létezőre vagy mint információhordozó biológiai egységre? Mint szubsztanciálisan meghatározott létezőre vagy mint ellentmondásokkal-feszültségekkel tagolt sokféleségre? Mint alapvetően önmagáért, a maga boldogulásáért, jólétéért stb. igyekvő vagy mint másokért is felelősséget vállaló lényre? Mint az univerzum urára, középpontjára, a bolygó gazdájára és irányítójára vagy mint egy esetleges egyedére? Az „ember embernek farkasa” szemléletet követi vagy valami mást? Az úgynevezett „nyugati” antropocentrikus gondolkodás dominálja, vagy ettől el kíván térni? Ember/természet, ember/állat, ember/gép, férfi/nő, test/lélek dichotómiái mentén alakítja ki az ember fogalmát, vagy felbontja/dekonstruálja/megkérdőjelezi őket? Ha igen, miért teszi? Ha igen, mit „ajánl” helyette? Egyéni élet és társadalmi élet összefügg-e benne? Mit gondol az ember szabadságáról, kibontakozási lehetőségéről, korlátairól? Milyennek ábrázolja az emberek közötti viszonyokat? Az emberek közötti kapcsolatok meghatározó jellemzőjének mit tekint? A szolidaritást miként értelmezi: együttérzéseként, bajtársiasságként, kölcsönösségként, sorsközösségként (Takács 2019: 11) stb.? Milyennek látja a nemek közötti viszonyt? Vannak-e csoportok, amelyeket marginalizáltnak érzél? Miben látja a marginalizáltság okait? Elsősorban politikai, kulturális okokat mutat fel vagy gazdaságszerkezetit?⁶⁶ Hogyan viszonyul a nem-emberhez és hogyan ábrázolja? (Az SF képzelt lények könyvét, bestiáriumát is érdemes lenne egyszer rendszerezni.) Milyen nyelvet/nyelveket használnak? Hogyan változik meg a nyelv (a jövőben)?

2. Milyen a társadalomképe? Milyen társadalomfilozófiai horizontja van? A társadalmiságnak van-e jelentősége, vagy inkább a társas viszonyok kapnak hangsúlyt? Atomizált-individualizált vagy közösségorientált koncepció vezérli? A társadalomról leválasztott egyén, a szubjektum (ennek jogai, szabadsága, felelőssége, önmegvalósítási vágyai

⁶² Újabb kategóriaként érdemes megemlíteni a mundane science fictiont. *A mundane sci-fi tipikusan a Földön és/vagy a Naprendszer keretein belül marad, ezek és az ember jövőjével foglalkozik* – legyen az pozitív vagy éppen negatív. Továbbá sok klasszikus sci-fi toposztól elfordul: a csillagközi utazás minden formájától, az intelligens idegen élettől, az alternatív és párhuzamos világoktól, az időutazástól, a teleportációtól. Ugyanakkor a robotika, a virtuális valóságok, géntechnológia, nanotechnológia, transzhumanizmus belefér, amíg az előbb említett toposzok nem kerülnek melléjük. (Visszatérő jelzői, körülírásai: „evilági”, „földhözragadt”, „a legvalószínűbb jövőkép”; „ez a Föld az örökségünk, felelőséggel tartozunk érte, mert nincs több”).

<https://sfgenics.wordpress.com/2013/07/04/geoff-ryman-et-al-the-mundane-manifesto/>

⁶³ Lásd: <https://sites.google.com/site/scifitort/adattar/kodlista-temak>

⁶⁴ A kérdések megfogalmazásakor a műalkotások többértelműségét/polifonikusságát mindvégig szem előtt érdemes tartani! A kérdések összeállításakor nagyban támaszkodtam S. Sárdi Margit Magyarország jövőképeiről szóló tanulmányaira (S. Sárdi 2008; 2011).

⁶⁵ A kérdés tanulmányozáshoz pedagógiailag-didaktikailag kiváló „tankönyv” Kamarás István szókratészi dialógus formájában megírt, *Bevezetés az embertanba* című opusza.

⁶⁶ Külön kérdéssor lehet az is, hogy mennyit foglalkozik pl. a hazai SF a magyar cigánysággal? Hogy látja őket a jövőben? Látszódnak-e egyáltalán? Egyszerű politikai-jogi egyenlőséget „követel” számukra vagy valódi gazdasági egyenlőséget?

stb.) kerül inkább a szöveg középpontjába vagy az egyén mint politikai-közösségi lény (is)? Klasszikus társadalomfilozófiai osztályokra mutat rá (egy-egy karakteren keresztül akár), vagy ettől elmozdulva inkább szociologizál, és rétegeket szerepeltet? Mennyiben mutatkozik meg az egyéni konfliktusokban a történelmi-társadalmi meghatározottság? A családnak tulajdonít-e jelentőséget, ha igen, milyen családképet közvetít? stb.

3. Milyen termelési mód és társadalomszervezési elv jellemzi a világot?⁶⁷ A társadalmi viszonyokba van-e ágyazva a gazdaság vagy fordítva: a gazdaságba van ágyazva a társadalmi viszonyrendszer? (Polányi 1976) A „gazdasági viszonyok néma kényszeréből” (Marx 1955: 682) mennyit mutat meg? Mit gondol a munkáról? A munka(idő), a termelőeszközök és a megtermelt javak elosztását mi jellemzi?⁶⁸ Ősközösség – cserekereskedelem? Feudalizmus? Rabszolgatartás? Kapitalizmus – szabad piac? Szocializmus – tervgazdálkodás? Létezik-e pénz az adott világban? Ha igen, hogyan tekintenek rá? Egyáltalán a gazdaság, melyre minden világ rejtetten támaszkodik, mekkora szerepet kap az adott szövegben?⁶⁹ Ezekre a kérdésekre a legtöbbször ugyan csak következtetni lehet, de tendenciának tűnik számomra, hogy a mai SF-szerzők fantáziája (arányait tekintve) a termelési móddal⁷⁰, a munkaidő és a tulajdonlás kérdéseivel határozottan nem foglalkozik, azonkívül, hogy a „gonosz elit” (gazdagok) által elnyomott „jóságos nép” (szegények) öröknek beállított szembenállását mint elkerülhetetlen, sanyarú helyzetet újra és újra megénekl.⁷¹ Mark Fisher popkultúra-kutató Fredric Jamesonnal és Slavoj Žižekkel egyetértve kiemeli, hogy manapság könnyebb elképzelni a világ végét, mint a kapitalizmus

⁶⁷ „... a társadalmi formációkat termelési módokként bemutató, értelmező elméletről azonban azt gondoljuk, hogy állandó korrekciókkal, tovább-pontosításokkal, de továbbra is alkalmas – sok más magyarázatnál jóval termékenyebben alkalmas – a társadalmi lét és a történelem magyarázatára (ha a termelés meghatározó szerepét nem úgy fogjuk fel, hogy általa csökkentjük az emberi lét szempontjából hasonlóképpen fontos tényezők szerepét a természettel való harmóniától az egyes egyének etikai felelősségéig)”. (Kapitány–Kapitány 2012). Az egész kérdéscsoport megbeszéléséhez hasznos olvasmány Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor könyve: A szellemi termelési mód.

⁶⁸ A kérdés órai megbeszéléséhez hasznos anyag lehet ez: Köves Alexandra: A fenntartható társadalom nem visszalépés! <http://ujegyenloseg.hu/a-fenntarthato-tarsadalom-nem-visszalepes-beszelgetes-koves-alexandra/>

⁶⁹ A témához szintén hasznos olvasmány Ha-Joon Chang esszéje, aki úgy látja, hogy az SF-ben is a jelenleg regnáló neoklasszikus közgazdaságtan nézetei az uralkodók, mely szerint pl. a közgazdaságtan tudomány, melynek törvényei vannak (ha nem is úgy, mint a fizikának), illetve hogy e tudomány fejlődik, s e fejlődésének köszönhetően előbb-utóbb a gazdasági problémákat megoldja (Chang 2018).

⁷⁰ Hogy a termelési mód mennyire meghatározza az emberi együttélés minden szintjét, álljon itt egy hosszabb idézet: „Ahogy tehát a tőkére alapozott termelés egyfelől az egyetemes ipart hozza létre – azaz többletmunkát, értéklétrehozó munkát –, úgy másfelől a természeti és emberi tulajdonságok általános kiaknázásának egy rendszerét, az általános hasznosság egy rendszerét, melynek hordozójaként jelenik meg a tudomány maga is, akár csak az összes fizikai és szellemi tulajdonságok, ugyanakkor semmi nem jelenik meg mint magán-valóan magasabb, önmagáért-valóan jogosult a társadalmi termelés és csere e körén kívül. Ily módon a tőke hozza csak létre a polgári társadalmat és a természetnek, valamint magának a társadalmi összefüggésnek a társadalom tagjai által való egyetemes elsajátítását. Innen ered a tőke nagy civilizáló befolyása; az, hogy olyan társadalmi fokot termel, amelyhez képest valamennyi korábbi csak mint az emberiség lokális fejlődése és mint természetimádás jelenik meg. A természet először válik tisztán tárggyá az ember számára, tisztán hasznosság dolgává; nem ismerik el többé magáért-való hatalomnak. [...] A tőke ennél a tendenciájánál fogva éppúgy túlhajt nemzeti korlátot és előítéleteket, mint a természet istenítésén és meglévő szükségleteknek meghatározott határok közt önmagával beérően körülkaróztott, hagyományos kielégítésén és régi életmód újratermelésén.” (Marx 1984: 298)

⁷¹ Elvértve persze vannak kísérletek, ilyen lehet pl. David Shultz által szerkesztett SF-antológia: Shultz F. David (2018): *Strange Economics: Economic Speculative Fiction*. [s. I.]: TdotSpec. Az elméleti vizsgálódások közül pedig erre a kötetre hívnám még fel a figyelmet: Davies William (ed. 2018): *Economic Science Fiction*. London: Goldsmiths Press

végét, s mindezt „kapitalista realizmusnak” nevezi (Fisher 2006: 8)⁷². „Bár a fantasy és SF-világok többségében felfedezhetőek antikapitalista elemek – véli egy SF-kutató –, a narratíva mindig igyekszik bekebelezni, lehatárolni őket” (Hassler-Forest 2017: 379). Még vészjóslóbban fogalmaz Tütő László: „A tőkerendszer működési logikája aláveti magának a szereplőket: meghatározza, rendszerkonformmá teszi a szereplők gondolkodását, akaratát, viselkedését. Akikkel érintkezésbe kerül (vagyis akik érintkezésbe lépnek vele), akiket a működésébe integrál, azokat olyanná formálja, hogy – a lényegét tekintve – egyáltalán nem látszanak ki a rendszerből, nem lógnak ki a tőkerendszer működéséből. Lényegében mindent a rendszer eszközékként, a rendszer szolgálatában tesznek” (Tütő 2009). Alkérdésként természetesen továbbgördíthető a téma a „Milyen termelőeszközök, illetve nyersanyagok, energiahordozók állnak az adott világ rendelkezésére?” típusú kérdésekre, esetleg a kapitalizmusfajták tipológiájának kritikai tárgyalásáig.

4. Milyen a viszonya a fennálló termelési móddal, és miért olyan, amilyen? Reflektálatlan elfogadó? Propagandisztikus? Tiltakozó, de beletörődő? Tiltakozó és belső változásokra sarkalló? Teljesen forradalmi? Az SF társadalomkritikai attitűdje a tematika sajátja⁷³, ám az alapvető gazdaságszerkezeti/társadalomszervezési kérdések felvetését a művek nagyobb hányada mellőzi, vagy a saját állapotát igenli: „A tudományos-fantasztikus irodalom gyakran vált a vulgarizált politikai eszmék szócsövévé. Míg az amerikai science fiction a szabadversenyt és a kapitalizmust hirdette, szovjet párja a kommunizmust és a kollektívizmust. A harmincas-negyvenes évek szovjet sci-fijében a Földön kívüli látogatók vagy a kapitalizmus veszélyeit, vagy a kommunizmus áldásait példázzák. Vagy barátságos vendégek, vagy undorító szörnyek, gusztustalan csápokkal” (Mund 2002). A jelenlegi neoliberalis-kapitalista szisztémában úgy tűnik, inkább a propagandisztikus vagy a beletörődő törekvések az erősebbek.⁷⁴

5. (Kapitalista) világrendszerként tekint-e a (kitalált vagy valós) világra vagy nem? Geopolitikai horizontról⁷⁵ lát-e rá? Látja-e (felvázol-e) függési, erőhatalmi, elnyomási, illetve más egyenlőtlenségen alapuló viszonyokat régiók között, vagy egyenlőbb helyzeteket vizionál a mainál? Figyeli-e a népesség, illetve a területi kiterjedtség összefüggéseit? Birodalom, kolónia, centrum, félperiféria, periféria fogalmi irányítják-e koncepcióját? A lelkes térképrajzolgatás, kartográfiai kreativitás összekapcsolódik-e a gazdasági koncepcióval?

6. Milyen politikai rendszer(ek), uralmi forma(/formák) jegyében szervezik meg a közösség életét az ábrázolt világban? Vannak-e a kormányzati formáknak egyáltalán jelentőségük? Ezen áll vagy bukik egy társadalom boldogsága, boldogulása? A különböző államformák bizonyos szempontokból/értelmezési mezőben illuzórikus közösségi formáknak látszanak, melyek változásai valójában uralkodó osztályok harcai: „a politika – írják Kapitányék – természetesen következik a társadalmak szociális tagolódásából: az

⁷² Fisher koncepciójáról, illetve a könyvről bővebben, érthetően és inspirálóan lásd: András Csaba (2018): Politikai képzelet és populáris kultúra. Új egyenlőség. [on-line.] <http://ujegyenloseg.hu/politikai-kepzelet-es-popularis-kultura/> [2019. 08. 31.]

⁷³ Miéville egy bejegyzésében egy 50 tételes listát állított össze. Ebben olyan SF és más fantasztikus műveket szerepeltet, melyekben a társadalomkritikai él tagadhatatlan (Miéville 2012).

⁷⁴ Kivételek természetesen vannak, az alternatív társadalomszerveződésre számos példát mutat fel manapság pl. Mieville vagy a magyar szerzők közül László Zoltán.

⁷⁵ „A világ Nyugat-Európától távol fekvő vidékein élő egész társadalmakat immár »meg lehet szerezni«, »fel lehet használni«, adott esetben át is lehet »passzolni« másoknak... egész társadalmakat hadra lehet fogni illetve stratégiai ütközőzónává lehet változtatni... törvényes büntetlenséggel.” – írja Böröcz József, hozzátéve: „végső soron az egész földkerekség feletti uralomnak... ilyen hidegfejű, »objektív«, amorális megközelítése az, amire a nyugat-európai (és a 20. század eleje óta az észak-amerikai) közbeszéd hivatkozik, amikor a „geopolitika” kifejezést használja”. (Böröcz 2018: 134. és 149.)

eltérő társadalmi léthelyzetek eltérő érdekeket (és értékeket) alakítanak ki, s megjelennek az olyan szerveződések, amelyek ezeket az érdekeket és értékeket képviselik. Ezek küzdelme, szembenállása tehát társadalmi működés; „politikai” attól lesz belőle, hogy minden társadalmi formában, minden termelési módban kialakulnak ennek a küzdelemnek olyan keretei, amelyek között az adott termelési mód fenntartható. A termelési mód irányító erői mindig olyan politikai formákat erősítenek meg, hoznak létre, amelyek a. valamiféle játékeret biztosítanak az érdekütközések kifejezésének (ez a politika); b. ez önálló társadalmi alrendszerre lesz, amely által a »politika« a társadalom önérdekű tényezőjévé, s az összefolyamat egyik alakítójává válik (ez a politikai alrendszer); c. ugyanakkor az egész alrendszer intézményformáit és ezek működését úgy alakítják ki, hogy az egészében lehetőség szerint a domináns termelési mód fenntartását szolgálja (ez a politikai alrendszer osztályuralmi szerepe)” (Kapitány és Kapitány 2012). A strukturális egyenlőtlenségek helyett a legtöbb SF maximum a kormányzási és uralmi formákra képes visszavezetni a világ fájdalmait⁷⁶: a „demokrácia = jó emberek politikája/jó élet” – „nem demokrácia = gonosz/mihaszna emberek politikája/cudar élet” dichotómiáján belül maradva. Demokrácia alatt leggyakrabban a kapitalista világrendszer centrum- és szabadpiacpárti liberális demokráciáját értve, amely jellemzően nem reflektál a gazdasági viszonyok miatt kialakuló és konzerválódó társadalmi különbségekre. Ettől függetlenül, illetve erről tudva, persze, fel lehet tenni a politik(ák)at vizsgáló kérdéseket: Az ábrázolt világon belül a magányos, kiscsoportos hősök tettei milyen politikai rendszer(ek) belül/szemben stb. jelen(ne)ik meg? Autokrácia? Despotizmus? Monarchia? Oligarchia? Diktatúra? Demokrácia? Teokrácia?

7. Milyen világállapotot ábrázol? Disztópiát? Utópiát? Neutrotópiát (se nem elborzasztó, se nem vágyott állapotot)? Apokalipszist? Posztapokalipszist? Miért választotta ezt az ábrázolásfajtát? Mi tesz egy világot disztópikussá (vagy utópikussá)? Mitől gondolunk egy világot disztópikusnak? Mert a szövegbeli társadalom szenved? Mert az olvasó szenved tőle, és nem szeretne benne élni? Azért nem szeretne/ vagy szeretne benne élni, mert összehasonlítja a sajátjával? „Ilyen jövőt akarunk?”⁷⁷ Northrop Frye szerint az utópia lényege, hogy a lehető legtöbb szabadságot és boldogságot teszi lehetővé polgárai számára: „ebből az következik, hogy az utópia negatív párja, a disztópia olyan világot mutat be, ahol az ember szabadsága, s így a boldogsága is súlyosan korlátozott” (idézi Czigányik 2011: 16). A saját világunk mennyire tekinthető szabadnak? Miéville szerint ami utópiának látszik egy szemlélőnek, disztópiának tűnhet egy másinak: jelenleg olyan (neoliberális) utópiában élünk – teszi hozzá – ami nem a sajátunk (Miéville 2018). Van-e különbség az amerikai, a nyugat-európai és a magyar disztópiák között? (Gombos 2009) A szabadsággal összekapcsolt emancipáció fogalma csupán politikai egyenlőséget jelent, vagy gazdaságit is? Előfordulhat-e, hogy korunk világában is élnek emberek disztópikus (posztapokaliptikus) körülmények között? Milyen „messzire” kell elmenni egy-egy disztópiáért? Egy jóléti nyugati ország ugyanakkor utópikusnak is tűnhet egy szegény

⁷⁶ Tóth Csaba is inkább afféléken mereng – azon kívül, hogy mennyire hozhatók párhuzamba a SF-univerzumok politikái a mi világunkéval –, hogy miért ilyen kevés a (liberális) demokrácia a jövőábrázolásokban, s a dramaturgiai okok mellett (a demokrácia olvasva unalmas) megállapítja, hogy „a science fiction univerzumok a demokráciák implicit igazolását szolgálják.” Művében, mely szintén ezt a célt szolgálja, csak expliciten, a termelési mód kérdéskörére, az ebből fakadó egyenlőtlenségekre és embertelenségekre egy sort sem veszteget (Tóth 2016: 284). A politikával (kultúrtörténettel, joggal, közigazgatással) mint alrendszerrel foglalkozik – szintén totális rendszerkritika-menteséggel – az általa szerkesztett és összeállított tanulmánygyűjtemény is: Tóth Csaba szerk. (2017): *Fantasztikus világok*. Budapest: Atheneum. 398. p.

⁷⁷ A tankönyv szintén klasszikus és kortárs, külföldi és magyar SF-szövegeken, illetve disztópikus mozifilmek példáin keresztül, különféle, inspiráló kérdésekkel-feladatokkal fejleszti a diákok gondolkodását, belátva, hogy „a kamaszokat, a fiatalokat érdeklik a komoly társadalmi kérdések”. (Gombos et. al. 2016, 205–210.)

ország lakója számára, noha a nyugati lakó ez ellen alkalmasint erőteljesen tiltakozna. (Talán nem túlzás azt mondani, hogy a disztópiák a nyugati liberális demokrácia horizontjáról konstruálódnak meg általában.) Érzékel-e valamilyen fajta általános válságot a világban? Mivel magyarázza? Milyen gyakoriak manapság az utópiák? Az utópiához való viszonyunkat mi határozza meg? Hányféle utópia létezhet? Miben különböznek a konzervatív vagy a liberális utópiák a baloldali utópiáktól? Létezik-e realista utópia? stb.

8. Detektál-e valamilyen társadalmi problémát? Az SF alapvetően problémafelmutató, problémaextrapoláló tematika, így szinte triviálisnak tetszik a kérdés, ám lehetőséget ad a problémák és következményeik csoportosítására, az adott helyzetek ábrázolásának (kialakulásának) különbségeinek összevetésére. A diagnosztizált helyzetek az adott korszak legaktuálisabbnak érzékelt (olykor annak kikiáltott, előre tematizált) dilemmái, általában széles spektrumon mozognak: mindent elpusztító háborúzás, hadi technika fejlődése, túlnépesedés, vízhiány, éhezés, környezetszennyezés, kisebbségi csoportok üldözése-elnyomása-kiirtása, rasszizmus, totális kontroll, járványok, elgépiesedés, mentális betegségek, depresszió, reklámok/fogyasztás uralta élet, a közösségi média veszélyei, személyiségi jogok sérülékenysége (a weben), identitáspolitikai kérdések, emberi (polgári) jogok megsértése⁷⁸ stb. Mit problematizál a szöveg, és miért pont azt? Mire irányítja a figyelmet? Magát a tőkelogika uralmát mint alapproblémát (mely a felsorolt problémákat, válságokat okozza) vajon felismeri-e a szerző? „Amely nem is a háborús időszakban vagy a nyílt gyarmatosítás korában, hanem békeidőben követi el a legsúlyosabb gyilkosságokat. Mert gyilkolja a személyiséget (megcsonkítja az egyediségét), pusztítja az emberi életerőket, megrabolja, megrontja a szabadidőt stb. Egyáltalában az egyéni autonómiának az eltiprója” – állítja egy filozófus (Tütő 2019). „A kapitalisták kizsákmányoló hatalma ma – folytatja egy gazdasági földrajztudós – már nem korlátozódik a munkaerő kizsákmányolására. A vagyonfelhalmozás egyre elterjedtebb formája, amikor másokat olyan jogi eszközökkel fosztanak meg a vagyonuktól, mint például az úgynevezett állami birtokba vétel, amelynek nyomán népeket űznek el a földjeikről. Világszerte zajlik a földfosztás, aminek következtében emberek egy szűk csoportja kezében fog összpontosulni minden olyan erőforrás, amelyek társadalmaink jólétét biztosíthatnák” (Harvey 2018).

9. Ajánl-e valami szociális-gazdasági változást? A problémák detektálása nem minden esetben jár együtt megoldási javaslattal az SF-ben. (Általában egy másik tematika alá, az utópiák közé sorolják az ilyen jellegű műveket, melyekből mostanában nem sok látott napvilágot). Ennek ellenére, az előző kérdéscsoport „passzivitásával” szemben, az aktív társadalmi megoldások, javaslatok, kísérletek létre is érdemes rákérdezni. Van-e a mai világrendszernek (vagy annak fantasztikus változatainak) radikális „alternatívája”?

Ajánl-e, felmutat-e más termelési szisztémát, más helyzetet, amelyben például összefognak egymással az elnyomott pozícióban lévők, vagy amelyben a „fogyasztásban érdekelték szabadon szövetkeznek egymással, hogy közös szükségletükre termeljenek” (Tütő 2019)?⁷⁹ Mennyire szabad az SF-írók képzelete ilyen téren? „Képzeljük el, mi volna, ha mintegy varázsütésre életbe lépne a világban egy tökéletesen hatékony, radikálisan

⁷⁸ A problémák súlya változó, épp ezért érdemes Suvin megjegyzéseit figyelembe venni: „Emberi jogokról vagy bioetikáról beszélni, mikor minden hatodik ember éhezik a Földön, nem más, mint képmutatás. Ilyen tárgyalásokban nem vagyok hajlandó részt venni. Először azt kell mondani: társadalmiasítsuk a bankokat, és etessük az embereket! Csak ezután jöhetnek a valódi viták. Nem látom értelmét az ilyesfajta intra-humanista beszélgetéseknek, amelyek csak a saját karrierünkön segítenek, másoknak egy fikarcnyit sem.” (Suvin 2014: 45) Suvin adatának pontosításához: „ma” megközelítőleg 821 millió ember éhezik. Lásd: <http://www.worldhungerday.org/>

⁷⁹ Az egész esszé az alternatíva felmutatására épül. Hasonlóan Kapitányék *Szellemi termelési mód* című könyvéhez. Az alternatívák (és képviselőik) ráadásul folytonos támadásnak, ellehetetlenítésnek (gúnynak, elhallgatásnak, elterelésnek stb.) vannak kitéve, s így tudatosításuk is sokkal nehezebb.

egyenlőségelvű, globális újraelosztó mechanizmus” – játszik el a gondolattal jellemzően egy non-fiction⁸⁰ mű (Böröcz 2005), hisz a rendszerkritika⁸¹, vagy az új közösségi gazdálkodás formái stb. arányaiban messze alulreprezentáltak a késő modernitás SF-korpuszában.

10. Van-e szerepe a vallásnak, metafizikának? Az SF mint a jóléti szorongás médiuma ambivalens viszonyban áll a metafizikával. A felvilágosodás örököséiként kihívás a számára, hogy hiperracionális világképében mit tud kezdeni az ember istenképmásiaságának, szabadságának, a lélek halhatatlanságának eszméjével. A kutatók abban mindenképp egyetértenek, hogy fontos szerepe marad továbbra is az Abszolútumnak, illetve annak hűlt helyének⁸²: „A sci-fit az különíti el a fantasytól, hogy előbbiben Isten nem létezik... Másfelől, a sci-fi saját logikai végpontjához közeledve a vallásos gondolatba csap át... A sci-fiben azonban a felsőbb értelem státusza mindig kérdéses; a műfaj nem akarja kimondani a végső választ. Isten személyes (Contact), titokzatos (2001 Űrodüsszeia) baljósan érthetetlen (Frederik Pohl: Átjáró), néha pedig az egyenletekben lakik (Alapítvány). De mindig ott lappang a távolban a világkép egyetlen koherens rendezőelvéként” (Kodaj 2007: 7). Hasonlóan látja Rabkin is: „A science fiction gyakran elégti ki istenteremtési igényünket – nekem úgy tűnik, ez egy olyan vágy, amely világunk adekvát rendezőelvének hiányára reflektál” (Rabkin 2001). A jövő társadalomképeiben – magyarázza a valláskutató – „szinte kivétel nélkül releváns szerepet tölt be a vallás »sorsának« kérdése, a tudományos fantasztikus irodalom pedig egyedi és elméleti szinten foglalkozik azzal a problémakörrel, hogy miként alakul a vallás jövője; megmarad-e vagy eltűnik, esetleg radikálisan átalakul?” (Szilárdi 2007: 176) Érdemes rákérdezni, boncolgatni, hogy ha egyáltalán igen, milyen vallások/hitrendszerek vagy azok alapmintái jelennek meg a szövegben? Egyistenhit jellemzi? Többistenhit? Kereszténység? Gnoszticizmus? Buddhizmus? Iszlám? Valamilyen természetvallás? New Age? stb. Esetleg tételesen valláskritikus a szöveg (vagy semmiféle vonatkozásba nem hozható vele)? stb.

⁸⁰ „A jelenlegi rendszer bajban van – állapítja meg például egy másik nem kapitalizmuskritikus tanulmány, megoldási javaslatot is kínálva –, ez már nemcsak közegyetértés, hanem közhely. Már a csapból is fenntartható fejlődés folyik. Ám hogy a jelenlegi miért és hogyan fenntarthatatlan, arról a legkülönbözőbb nézetek terjengenek. Ebben a cikkben amellet érvelek, hogy a világ most is (mint már legalább négyszer-öttször a legtöbb történelemben) gyökeres értékrendváltás előtt áll. A bajok oka pedig az önmagát túlélő értékrendhez való irracionális (avagy racionalizáló) ragaszkodásunk. Ezt az értékrendet a jelenlegi paradigmában, a hatáskörét túllépő gazdaságossági logikában, az ökonomizmusban vélem megtalálni.” (Tóth 2013: 43)

⁸¹ A sokat hangoztatott rendszerkritika és a művészet kapcsolatától ekként ír Báthly Ágnes: „Elmondhatjuk tehát, hogy a művészeti termelés a posztfordizmus neoliberalis logikája mentén van meghatározva, ennek alapja pedig a versenyszemlélet. Ez a versenyszemlélet egy kompetitív hálózatban a véges erőforrásokért folyó verseny terepe, ahol viszont ez a hálózat maga is erőforrás mint kapcsolati tőke. Ugyanezen kölcsönösen függő rendszer része a politikai művészet is, és ezért fel kell tennünk a kérdést, hogy ez mennyiben gátja a radikális rendszer-, és intézménykritikának? Hiszen egyrészt a nyugati liberalizmus inkorporálta az ellene irányuló kulturális kritikát, és mint »baloldali értékeket« beépítette a neoliberalizmus utópiájába. A jelenlegi, magukat politikai művészetként definiáló alkotások nagy része pedig ugyanígy alkalmas a rendszer legitimálására, hiszen a legtöbb koncepció liberális (avagy emberi jogi) keretezésre épül. Ennek ellenpontja a konzervatív agenda, ami a nemzeti értékek megőrzését etnicizmusba és fundamentalizmusba hajló módon követeli meg – természetesen a művészek feltétlen lojalitásával együtt. A kritikai, radikális és politikai művészet – amely nem simul bele a liberális narratívába – így egy vákuumba szorul, vagyis még inkább marginalizálódik.” (Báthly 2017)

⁸² „A legtöbb fantázia – írja Tarkovszkijról szóló könyvében a Kovács–Szilágyi szerzőpáros – a modernitásban nem ahhoz kell, hogy a jövőt, hanem hogy a jelent képzeljük el. A modernitás egyik legszembetűnőbb vonása, hogy – láthatatlan »másik világ«, transzcendencia, Isten híján – nem tudja elképzelni önmagát, és ezért a már vagy még nemlétező múlt és a jövő képeivel – a paradicsom és a pusztulás népszerű képeivel – takarja el azt a világszakadékat és világszakadást, ami a jelen avagy a modern művészet erőszakos metaforáival hozza felszínre a jelen bensejét: a semmit.” (Kovács–Szilágyi 1997: 122)

11. A nemzetnek van-e jelentősége? Ha nincs, miért? Ha igen, milyen nemzetfogalmat használ? Ha igen, milyen nemzeteknek szán szerepet, és miért azoknak? (Persze, ezeket a kérdéseket a szerző nemzetisége befolyásolja.) Ha igen, szerepel-e benne Magyarország? Hogyan tekint rá? Elhelyezi-e a világrendszerben? Ütközőzónaként szerepelteti? Esetleg hídként? Konföderációs régióként? Revizionista birodalmi központként? Stb. Szerepelnek-e benne a határon túli magyarok vagy a szomszédos országok? Európát hogyan látatja, ha látatja?⁸³ Eurocentrikusság jellemzi-e, vagy tágabb kereteket, világrendszert mutat fel? Az SF hagyományosan kozmopolita zsáner, úgy gondol önmagára, mint a nemzetiségi gondolatkörön túllépett filozófiára; világépítési modelljét az antinacionalizmus/internacionalizmus/szupranacionalizmus alapvetően határozza meg: a jövőbe vetített társadalmak világában „a nemzeti állam ismeretlen, csak az emberiség és a világűrbe kihelyezett kolóniák léteznek” – hogy egy klasszikust idézzünk.⁸⁴ Ifj. Csicsery-Rónay szerint mindez összefügg⁸⁵ eszméletörténetileg az SF racionalizáló alaptulajdonságával, mely a nemzeti összetartozás/szolidaritás nem racionális forrásaival (nyelv, származás, rokonsági kódok, szokások, mítoszok, vallás, hagyomány, történelem) kevesebbet tud kezdeni, ráadásul – teszi hozzá – az 1960-as évektől felerősödő, a nyolcvanas évek végére csúcsra járatott globalizáció ideológiája, a transznacionális gazdaság (és kultúra) érdekei mindezt csak tovább erősítették. A nemzetet mint „képzelt közösséget” helyettesítő stratégiák – folytatja ifj. Csicsery-Rónay – az SF-ben végül az alábbiak lettek: 1. transzgalaktikus/transzglobalista űroperák; 2. vállalati globalizmus (cyberpunk); 3. apokaliptiszt követő visszahullás a törzsiségbe; 4. biológiai behelyettesítés idegen fajok megteremtésével; 5. archaizálás (Csicsery-Rónay 2002).⁸⁶ Fontos lenne végiggondolni az internacionalizmus tényleges megvalósulását is az SF-ekben (akár a Marvel fantasztikus univerzumában⁸⁷): a wallersteini elmélet szerint ugyanis a gazdasági-kulturális egyenlőtlenségek által fenntartott és működtetett világunkban néhány privilegizált nemzet rendel el alá magának a „maradékot”⁸⁸. Felismerhetők-e a nemzet(gazdaságok) közötti szintkülönbségek, függőségek a szövegekben? Ha a nemzet kér-

⁸³ A témáról még SF-pályázatot is írtak ki abból a megfigyelésből, hogy „elvéve találni olyan fantasztikus művet, ami Európával, vagy az Európai Unióval foglalkozna”. https://azonnali.hu/cikk/20190601_ahhoz-hogylegyen-kozos-jovoje-europanak-eloszor-el-kene-kepzelni-azt Az alkotó Európa-, EU-képe természetesen alapvető. Már az a nézőpont, ha az EU-t és Európát „egy kalap alá” veszi, is meghatározó, mint ahogy az is, hogy például az EU-ra nemzetek feletti hiperracionális birodalomként néz-e vagy a „nemzetek Európájaként” (föderációs-konföderációs vita). Szintén fontos, hogy rajongva „a felvilágosult ész és erkölcsi jóság hierarchiájának csúcán” álló civilizációként (amit pl. gazdaságilag utol kell érni), vagy esetleg szkeptikusan viszonyul hozzá. A kérdésről bővebben lásd Böröcz József könyvét, melyben „a kapitalizmus globális történetét tekinti át, új, az EU problematikája által inspirált nézőpontból.” (Böröcz 2018: 15)

⁸⁴ Őrjárat a kozmoszban – Az Orion űrhajó fantasztikus kalandjai – intro, NSZK sci-fi-sorozat, 1966.

⁸⁵ Marx szerint a termelési szisztéma megváltozása alakította ki ezt a viszonyt, elsősorban például „A burzsoázia a világgpiac kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta. A reakciók nagy bánatára kihúzta az ipar lába alól a nemzeti talajt. Az ősi nemzeti iparok elpusztultak és napról napra pusztulnak” (Marx 1959: 445). És: „A népek nemzeti elkülönülése és ellentétei már a burzsoázia fejlődésével, a szabadkereskedelemmel, a világgpiaccal, az ipari termelés és az ennek megfelelő életviszonyok egyformaságával egyre inkább és inkább eltűnnek” (Marx 1959: 457).

⁸⁶ Legújabb hasonló tematikájú tanulmányában a „globális SF” nyomába ered (ifj Csicsery-Rónay 2012).

⁸⁷ <https://www.mintpressnews.com/hollywoods-captain-marvel-blockbuster-is-blatant-us-military-propaganda/256196/>

⁸⁸ „A szerepek így oszlanak meg kisebb-nagyobb hullámzásokkal már vagy kétszáz éve: a »nagy nemzetek« egyben a fejlett és civilizált nemzetek; a kelet-európaiak a civilizáció és fejlődés útjára lépett, de azt soha el nem érő nemzetek (lásd az Európához való felzárkózás ideológiájának rendszeresen visszatérő, és rendszeresen elbukó történeteit Kelet-Európában); az Európán kívüli nemzetek pedig vadak, barbárok, civilizálatlanok.” (Borbély 2017)

désével dűlőre jutottunk, érdemes megvizsgálni a Magyarországra vonatkozó SF-elképzeléseket is: vajon mennyire határozza meg az ideologikus nemzetekfelettség eszméje a kortárs magyar írók képzeletét? A kérdés vizsgálata közben fontos lenne felismerni a „magyar égre magyar ufót” törekvések motivációit és az öngyarmatosító⁸⁹ elképzeléseket is, mely szerint Texas vagy Pennsylvania legeldugottabb tanyavilágában történhetnek „SF-események”, Nyékládházán vagy Hagyárosböröndön viszont semmiképp.⁹⁰

12. Van-e társadalomformáló szerepe a kultúrának? A kultúra tág vagy szűk fogalmában gondolkodik-e? Van-e szerepe a médiumoknak? Milyen szerepet szán az oktatásnak? Az oktatás az egyenlőtlenségeket újratermeli, vagy kilép ebből a paradigmából? Milyen a művészet? Létezik-e még? Tulajdonít-e neki funkciókat? Az úgynevezett társadalomgazdasági alrendszerek (egészségügy, közigazgatás, oktatás stb.) vizsgálatára és részletezésére, melyekre az SF-világok kidolgozásakor külön felhívják a figyelmet az oktatóanyagok, s melyek kifejtésében a legkreatívabbak az SF-szerzők, itt, illetve a későbbi pontokban is sor kerülhet!

13. A „mindennapi életet” milyen mélységben mutatja be, építi ki? A közlekedés, a kommunikáció, a kereskedelem, a táplálkozás, munkahely, otthon/lakóhely stb. miben különbözik a mi világunktól? „Ne vegyük magától értetődőnek – mondja Woolf –, hogy az élet a maga teljességében a nagy dolgokban jelenik meg és nem pedig azokban, amelyeket jelentéktelennek hiszünk” (Idézi Hanson 1993: 20). A „maguktól értetődőnek” tűnő mindennapi tapasztalatokra és társadalmi gyakorlatokra rákérdez-e a szöveg?

14. Milyen a városképe? Áttekinthetetlen metropoliszok szerepelnek a szövegben? Ökokertvárosok? Okosvárosok? Prekapitalista városállamok? Posztapokaliptikus városromok?⁹¹ Az egész urbanizálódó világon belüli egyenlőtlen fejlődéseket megmutatja-e?⁹² Mi a helyzet a „vidékkel”? Szembeállítható-e még egyáltalán e kettő (gazdaságilag)? A fiktív topográfia miben tér el és miben hasonlít a maitól/-ra?

15. Milyen a viszonya a természettel? Milyen természetfogalom azonosítható a műben? Ember és természet között uralmi/hierarchikus-e a kapcsolat vagy másmi? Tartozik-e az emberiség erkölcsi és társadalmi felelősséggel a nem emberi természet felé? A természetet kizsigerelő, ápoló vagy a szubjektum-objektum paradigmán túl lépő-e a hozzáállása? Túl lehet-e lépni ezen a kettősségen? A természetet nyersanyagál-

⁸⁹ A fogalom kidolgozójának erre az alapkérdésre válaszol esszéjében: „És mégis, hogy tudnánk megmagyarázni azt a tényt, hogy ezek a különös kultúrák nemcsak hogy nem tanúsítanak semmi ellenállást a nyugati szimbolikus minták általi kolonizálódásukkal szemben, semmi ellenállást az Idegen szimbóluminváziója ellen (valami ellenállást, ami olyan elkerülhetetlen minden erőszakos gyarmatosítás esetén –, még a fatalista észak-amerikai indiánok is ellenálltak a spanyol hódításnak bizonyos mértékig), de heves buzgalommal, csodálattal és előszere-ttel veszik át az idegen mintákat? (Kjosszev 2000: 7)

⁹⁰ Hasonló reflexivitással, mint Kánai András teszi: „És még egy utolsó megjegyzés: nem szeretem a magyar helyszíneket a zsánerben, különösen a sci-fiben nem. Túl kisszerű, túl jelentéktelen ország vagyunk ahhoz, hogy a világ sorsát jelentősen befolyásoló úrállomásunk vagy robotunk legyen (ezért is a humor egy adekvát megoldás), a többi alzsánerben meg nehéz arra gondolni, hogy majd pont nálunk nyílik meg a portál, ami a csodálatos fantasyvilágba vezet, vagy mondjuk egy elnéptelenedő kelet-magyarországi zsákfaluban kezdődik a világvége. Ezt gondoltam eddig. Most azonban látom, hogy csúnya előítélet (és tapasztalat) áldozata lettem.” (Kánai 2017b) E (hamis) szembenállás a politikai közbeszédben általában mint „nemzetállam” vs. „globalizáció” ellentéte jelenik meg.

⁹¹ A posztapokaliptikus narratívák befogadóra tett hatásáról ír Benczik Vera: „Ez a paradox szimultaneitás a befogadót egyszerre teszi jelen és múlt időbe, egy meg nem történt történelmi emlékezet részévé. A jövő romjai a lét mulandóságainak emlékműveivé válnak, és halandóságunk is ott visszhangzik a romokban.” (Benczik 2015)

⁹² A „kritikai városkutatóról” lásd bővebben: Bodnár Judit (szerk. et. al. 2013): Kritikai városkutatás. Budapest: L'Harmattan

lománynak láttatja-e? Létezik-e még flóra és fauna⁹³, vagy a technológia ezt is „megoldotta”? Pusztulóban van-e, vagy (már) elpusztult a környezet? Milyen okok fedezhetők fel emögött?⁹⁴ A környezeti veszélyekre hogyan reagálnak a szövegbeli társadalmi alrendszerek?⁹⁵ Ökológiai filozófiára épül a mű? Ha igen, „polgári” vagy rendszerkritikus ökológiára?⁹⁶

16. Hogyan viszonyul a technológiához? Csúcsra van járva? Fetiszálja? Kevés szerepet kap? Elvesztették? Nem tartják fontosnak? Rettegnek tőle? *Összeköti-e a technológia kérdését a tulajdonlással?* A technológiának milyen célját határozza meg? Értéksemlegesnek láttatja-e vagy sem? A technológia végül „megmenti”, „üdvözíti”, „szekularizált paradicsomba vezet az emberiséget” típusú ideológiát hirdet? Vagy pesszimista, és a technológia veszélyeire mutat rá?⁹⁷ A technológiában és a tudásban káprázatos piaci versenyt lát, mint Harari, vagy a közjót elősegítő gyakorlatot?⁹⁸ A technológia hogy alakítja át (átalakítja-e) a munka fogalmát, a munkafolyamatokat, a munkaerő összetételét, a társadalomszervezés jellemzőit? Mire irányítja a figyelmet?

17. Konkrét tudományos-technológiai kérdéskört felvet-e? Melyek a top kedvenc technológiai témák manapság? Génmanipuláció? Klónozás? Nanotechnológia? Robotika? Mesterséges intelligencia? Transzhumanizmus? 3D? Szingularitás? Big Data?⁹⁹ Miért ezek? Problematizálja-e őket a szerző, és ha igen, hogyan? Például a mesterséges intelli-

⁹³ „A cyberpunk regényekben – írja Rabkin – nincs tájleírás: az információs társadalom betüremkedik koponyánk mögé” (Rabkin 2001: 49).

⁹⁴ A marxista ökológusok szerint a környezeti válságért nem „az emberi természet”, az emberi faj vagy az önmagában vett emberi technológia a felelős, hanem egy történetileg meghatározott társadalmi-gazdasági viszonyrendszer: a kapitalizmus. „A kapitalocén-diskurzus nem a geológiai antropocén-elmélettel vitatkozik (amellett, hogy teljességgel osztja utóbbinak a környezeti válságra vonatkozó tudományos diagnózisát, nyilvánvalóan nem egy rivális geológiai vagy Föld-rendszer-tudományi hipotézis kidolgozása a célja), hanem az antropocén történeti narratívájával, illetve az erre épülő populáris antropocén-diskurzussal: alternatív történelmi-társadalomelméleti magyarázatot kínál az ökológiai krízis történeti eredetére, illetve mindenekelőtt a válságot előidéző ágenciára.” (Szigeti 2019, 55–56) A Fordulat 25 számának összes tanulmánya ezt a kérdést járja körül alaposan: <http://fordulat.net/?q=huszonotodik>

⁹⁵ „Arra viszont csak rendkívül korlátozottan képes a társadalom, hogy a nem társadalmi környezetéből érkező hatásokra reagáljon. Csak akkor tudja egyáltalán észlelni őket, ha átmennek a társadalom valamely részrendszerének (a tudomány, politika, gazdaság, jog, vallás stb.) specifikus kód és program alkotta szűrőrendszerén. Csakis ekkor irányulhat rájuk figyelem, válhatnak társadalmi kommunikáció tárgyává és válik lehetővé, hogy kezelje őket a rendszer.” (Molnár 2013: 135)

⁹⁶ Lásd erről bővebben András Csaba esszéjét, melyben hangsúlyozza a tőkeológikát teljeséggel felmondó gyakorlat, azaz az antikapitalizmus fontosságát: „a világ vagy antikapitalista lesz, vagy nem lesz.”

http://ujegyenloseg.hu/miert-legyen-voros-amizold/?fbclid=IwAR3UHN74R4GQQsk77UJBO8Fz3XcOtVvd3qhCdxh1qYNcLKhRNI_UqfX3foo

⁹⁷ „A technika mindenhatóságával szemben kialakult kételyeink sem akadályoznak meg bennünket az olyan várakozásokban, mint amilyenekkel az internetet – mint az információszerzést, a tanulást stb. demokratizáló fenomént – öveztük, és nem ábrándítanak ki bennünket az újabb és újabb okoseszközökből sem. A technológiai fejlettség teleologikusságának vélelme mintha felcserélődött volna a kényelem és naprakészség teleologikusságával. Ennek azonban ellenhatásai is érezhetőek. Mintha a kényelem egyben gyanút is keltene. Egyszerre félünk a pillanattól, amikor egy katasztrófa megfoszt bennünket tőle – és övezzük azt várakozással.” (Erdei 2015)

⁹⁸ „...miért pont „piacképesnek” kell lennie a tudásnak – kérdezi pl. Borbély András –, miért nem mondjuk igazságképesnek, szabadságképesnek, világegyetemképesnek, ember- vagy állatképesnek stb.?” (Borbély 2019b)

⁹⁹ Elgondolkodtatók Iványi Márton eszmefuttatásai is: „A nemzetközi világháló amerikai központú intézményesítését, sőt annak a nemzeti keretek általi irányítással szemben „faltörő kosként” (Schiller 2014: 158) történő felhasználását egy olyan, jogi retorikával összefonódó felemelési-küldetési éthosz (Massad 2015, Iványi 2017) övezi immár évtizedek óta, amelynek szerves része a világháló és az információs szabadság, valamint a kapcsolódó globális értékláncok nemzetközi térben való érdekképviselete és promóciója is.” (Iványi 2018)

genciát mint politikai érdekszféráktól mentes technológiai vívmányt állítja-e be? Menyire befolyásolják a zsánert a szilícium-völgyi „guruk” és „oligarchák”?¹⁰⁰

18. Konkrét imaginárius technológiai újítást, eszközt bevezet-e? Vannak-e egyáltalán meglepetést okozó technológiai innovációk a megalkotott világban vagy inkább csak különböző (utoljára a cyberpunk által extrapolált) mára bevett/ismert technológiai toposzok/klisék kombinációi? A mozgó járdák, holoplakátok, holoreklámok, robotizált mindennapok, okosvárosok/-otthonok, feltölthető-letölthető-archiválható tudatok, virtuális intézmények/szerepkörök, életmód-applikációk, testbe épített biológiai fenntartó chippek, hálózatos és hackelhető egyének, MI által kontrollált közösségek, 3D-s nyomtatóval előállítható „akármik” szövegvilágán túl (hogy az időgépről, a teleportáló gépről és a fénysebességen túllépő űrjárművekről most ne ejtsünk szót) képes-e felmutatni valami nívóvumot? Befolyásolja-e az elképzelt jövőbeli technológia, és ha igen, miért és hogyan, a fiktív világ életét? Hogyan kapcsolódik a jövőbeli technológiai találmány a tudomány mai felismeréseihez?

Összegzés

A Radnóti–Nahalka szerzőpáros már 2002-ben is javasolta a *sci-fi természettudományos beemelését az oktatásba*: „A gyerekek elképzelik, hogy akár egy sci-fi-történet kellős közepén hogyan lebegnek egy világban, szkafterben, rádióval kommunikálva egymással, s hogyan figyelik meg az általuk ellökött golyók mozgását, mit láthatnak az egyes megfigyelők, mik lehetnek a különbségek közöttük. És világokat hoznak létre, vitatkozva egymással, kutatva egy-egy ilyen világ belső ellentmondás-mentességét, használhatóságát, a mi világunkhoz való hasonlóságát” (Radnóti és Nahalka 2002: 256). A narratív fikciós világok tanórai alkalmazása mint világmodellezés akár a természettudomány, akár a társadalomtudomány területén inspiráló lehet a kötelező olvasmányokba belefásult, attól elidegenült diákok számára. Baka L. Patrik az irodalomoktatás eme problémájára reflektáló egyik legújabb oktatási segédanyagában Brandon Hackett (Markovics Botond) *Az ember könyve* című SF-művét vizsgálja a lehető legkomplexebb szándékkal „kitérve annak világépítésére és társadalomképére, a karakterek nevének etimológiai elemzésére, az intertextuális vonatkozások felfejtésére, illetve az általa dinamizált természettudományi háttér, konkrétan pedig a gének formálhatóságának kérdésére” (Baka L. 2017: 92). A mű által felvetett társadalmi, vallási, biológiai problémák, dilemmák, illetve ezek összefüggéseinek faggatása mellett a műfajisággal is foglalkozik.

A középiskolai közös-kölcsönös olvasmányok között mára már felbukkannak itt-ott kortárs SF-művek is (Lois Lowry: *Az emlékek őre*; Suzanne Collins: *Az Éhezők Viadala*, Dan Simons: *Hyperion*). Az, hogy e szövegek jelenészlése, problémaérzékenysége, válságdiagnózisa, s az ebből sarjadó¹⁰¹ s az erre visszaható alternatív világképei/jövőképei¹⁰² milyenek, hogy társadalmi, geopolitikai/politikai képzelőerejük meddig terjed, csak egyik aspektusa a világépítésnek, az, hogy a „pedagógiai világ”, a tanárok miként „bontják vissza”, miként értelmezik¹⁰³ majd ezeket, pedig egy másik, nem kevésbé fontos – s ez utóbbi legalább annyira fantázia kérdése.

¹⁰⁰ A zeneszerző Ilari Kaila nem épp elnéző pl. Elon Muskkal, gondolatait L. Ron Hubbard mitológémaihoz hasonlatosnak tartja, tevékenységét pedig károsnak/rémálomnak, és a „képzelőerő fogságba ejtésének”. (Kaila 2018)

¹⁰¹ Az észlelésről mint komplexitásredukáló és képzelőerőt termelő folyamatról, a képzelőerőről mint világot rendező kognitív mechanizmusról lásd: Lovász 2018.

¹⁰² A jövőkép cselekvőképességre való hatásáról lásd: Köves 2016.

¹⁰³ „A „pedagógiai világ” nem választható külön társadalmi és globális valóságunktól” – írja Zalay Szabolcs, s hét válságjelenséget nevez meg, melyre a pedagógusnak reflektálni kellene: 1. a környezethez való viszony válsága;

Irodalom

- Anderson, Joshua Adam (2015): *Toward a New Fantastic: Stop Calling It Science Fiction*. *Los Angeles Review of Books*. [online] <URL: <https://lareviewofbooks.org/article/toward-a-new-fantastic-stop-calling-it-science-fiction/#!> [2019. 08. 31.]
- Angenot, Marc – Suvin, Darko (1979): Not Only but Also: Reflections on Cognition and Ideology in Science Fiction and SF Criticism. *Science Fiction Studies*, 18(2) 168–179.
- D’Aleo, Nina (2013): *Worldbuilding in Sci-Fi & Fantasy*. sfsignal.com [online] <URL: <https://www.sfsignal.com/archives/2013/12/guest-post-nina-daleo-on-worldbuilding-in-sci-fi-fantasy/> [2019. 08. 31.]
- András Csaba (2017): *Ideológiák a trópusokon: Retorikaelméleti esettanulmányok a természet diszkurzív alakzatának ideológiai jelentőségéről*. [PhD-értekezés] Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Irodalomtudományi Doktori Iskola.
- András Csaba (2018): Politikai képzelet és populáris kultúra. *Új Egyenlőség*. [online] <URL: <http://ujegyenloseg.hu/politikai-kepzelet-es-popularis-kultura/> [2019. 08. 31.]
- András Csaba (2019): Miért legyen vörös, ami zöld? *Új Egyenlőség* [online] <URL: http://ujegyenloseg.hu/miert-legyen-voros-ami-zold/?fbclid=IwAR3UHN74R4GQQsk77UJB08Fz3XcOtVvd3qhCdxh1qYNcLKhRNI_UqfX3foo [2019. 08. 31.]
- Augé, Etienne (2019): *Why our world needs science fiction?* In: TEDx Talks [online] <URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FJkixvgjqsY> [2019. 08. 31.]
- Bács Gábor (2005): Lehetséges világok. *Kellék*, 12(27–28) 135–140.
- Baka L. Patrik (2017): A test itt nem több mint szabásminta. Brandon Hackett: Az ember könyve (Doboztankönyv-fejezet). *Eruditio – Educatio* 12(1) 92–101.
- Baker, Brian (2014): *Reader’s Guide to Essential Criticism: Science Fiction*. London–New York: Palgrave-Macmillan.
- Barba, Eugenio (2016): Az elidegenítés eszközei az orosz formalisták, Brecht és Zeámi szerint. *Szcenárium*, 4(3) 64–69.
- Bárány Tibor (2011): Szépirodalom vs. lektúr: Egy rossz fogalmi megkülönböztetésről. *Holmi*, 23(2), 249–270.
- Bari Máriusz (2012): *Damage report: gyakorlóterep jelen és jövő között*. Budapest: Mangafan Kiadó.
- Báthly Ágnes (2017): *A materiális, az immateriális és a szimbolikus*. tranzitblog.hu [online] <URL: <http://tranzitblog.hu/a-materialis-az-immaterialis-es-a-szimbolikus/> [2019. 08. 31.]
- Barthes, Roland (1989): *The Rustle of Language*. Los Angeles: University of California Press.
- Benczik Vera (2015): A város romjai: New York (poszt)apokaliptikus láttelepe 9/11 után. *Új Apertura*. [online] 2015. tavasz–nyár. <URL: <http://uj.apertura.hu/2015/tavasz-nyar/benczik-a-varos-romjai-new-york-posztapokaliptikus-lattelepe-911-utan/>; [2019. 08. 31.]
- Bényei Tamás (2007): Átszivárgások: Kurt Vonnegut és a science fiction, In: H. Nagy Péter (szerk.): *Idegen univerzumok : Tanulmányok a fantasztikus irodalomról, a science fictionról és a cyberpunkról*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, pp. 295–328.

2. a társadalmi kapcsolatok válsága; 3. a történettudat válsága; 4. identitásválság; 5. a transzcendenciával való viszony válsága; 6. a jövőtudat válsága; 7. a személyiség válsága. (Zalay 2016: 174)

- Borbély András (2017): *tisztátalan / tisztátalan / tisztátalan nemzetGép*. aszem.info [online] <URL: <http://aszem.info/2017/05/tisztatalan-tisztatalan-tisztatalan-nemzetgep1/> [2019. 08. 31.]
- Borbély András (2019a): *Kivel szolidarizálok?* [online] <URL: <https://www.facebook.com/borbely.andras.7/posts/10157047987959700> [2019. 08. 31.]
- Borbély András (2019b): *Álmomban tápkábel voltam*. plakátmagány.transindex [online] URL: <http://plakatmagany.transindex.ro/borbely-andras-ertelmiseg-almomban-tapka-bel-voltam/> [2019. 08. 31.]
- Böröcz József (2005): Gondolatkísérlet a globális elosztásról : Polányi Károly emlékére. *Eszmélet* 17(66), 61–70.
- Böröcz József (2018): *Az EU és a világ : Kritikai elemzés*. Pozsony: Kalligram.
- Bradshaw, Claire (2017): *The Ultimate Guide To World-Building: How To Write Fantasy, Sci-Fi And Real-Life Worlds*. writersedit.com [online] <URL: <https://writersedit.com/fiction-writing/the-ultimate-guide-to-world-building-how-to-write-fantasy-sci-fi-and-real-life-worlds/> [2019. 08. 31.]
- Brenner, Neil (2013): Mi a kritikai városelmélet? In: Bodnár Judit (szerk. et. al.) 2013. *Kritikai városkutatás*. Budapest: L'Harmattan, pp. 22–39.
- Card, Orson Scott (1999): *How to Write Science Fiction and Fantasy*. Cincinnati: Writer's Digest Books.
- Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (2000): Bevezetés. In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.) *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest: Balassi, pp. 9–43.
- Chang, Ha-Joon (2018): *Why sci-fi and economics have more in common than you think*. newhumanis.org [online] <URL: <https://newhumanist.org.uk/articles/5329/why-sci-fi-and-economics-have-more-in-common-than-you-think> [2019. 08. 31.]
- Chiang, Ted (2018): *A mesterséges intelligenciák nem akarnak munkahelyeket ellopni*. konyvesblog.hu [online] URL: https://konyves.blog.hu/2018/06/02/ted_chiang_718 [2019. 08. 31.]
- Csicsery-Rónay István Jr. (2002): Dis-Imagined Communities: Science Fiction and the Future of Nations. In: Gordon, Joan – Hollinger, Veronica (szerk). *Edging into the Future: Science Fiction and Contemporary Cultural Transformation*. University of Pennsylvania Press, pp. 217–250.
- Csicsery-Rónay István Jr. (2008): *The Seven Beauties of Science Fiction*. Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press.
- Csicsery-Rónay István Jr. (2012): *What Do We Mean When We Say „Global Science Fiction”? Reflections on a New Nexus*. SFS, 39. köt. pp. 478–494.
- Czigányik Zsolt (2011): *A szabadságghiány anatómiái: Az emberi szabadság XX. századi angol ellenutópiáiban*. Budapest: Akadémia.
- Delany, R. Samuel (1994): *Silent Interviews: on Language, Race, Sex, Science Fiction, and Some Comics*. Hannover: Wesleyan University Press.
- Dippold Ádám (2019): *A világépítők hátborzongató hibái: középföldén rosszak a hegyek, Westeroson pedig nem is lakhatnak annyian!* In: Qubit [online] <URL: <https://qubit.hu/2019/06/16/a-vilagepitok-hatborzongato-hibai-kozepfolden-rosszak-a-hegyek-westeroson-pedig-nem-is-lakhattak-annyian> [2019. 08. 31.]
- Dimock, Wai Chee (2007): Introduction: Genres as Fields of Knowledge. *PMLA*, 122(5), 1377–1388.
- Domokos Áron (2019a): *A science-fiction mint oktatási eszköz*. Danubius Noster-különszám. Baja: Eötvös József Főiskola, pp. 33–47.

- Domokos Áron (2019b). Posztapokalipszisek, birodalmi-ábrándok és neutrotópiák: Magyarország-jövőképek a kortárs tudományos-fantasztikus elbeszélésekben. (Megjelenés alatt) *Acta Scientiarum Socialium*, 49(1)
- Döbörhegyi Ferenc (2007): A nem more/ális igazságról. A science fiction néhány (irodalom)elméleti problémájának vázlata. In: H. Nagy Péter (szerk.): *Idegen univerzumok*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, pp. 95–123.
- Eco, Umberto (1988): Széljegyzetek A rózsza nevéhez. In: *A rózsza neve*. Budapest: Árkádia, Fordította: Barna Imre.
- Ekman, Stefan – Taylor, Audrey Isabel (2009): Notes Toward a Critical Approach to Worlds and World-Building. *Fafnir – Nordic Journal of Science Fiction and Fantasy Research*, 3(3) 7–18.
- Erdei Pálma (2009): *Ész-játék vagy csodavárás*. [PhD-értekezés] Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar Doktori Iskola.
- Erdei Lilla (2015): Vissza a harag útján, avagy egy érzelmes disztópia. *Apertúra* [online] 2015. tavasz–nyár. <URL: [http://uj.apertura.hu/2015/tavasz-nyar/erdei-vissza-a-harag-utjan-avagy-egy-erzelmes-disztopia/ [2019. 08. 31.]
- Fenyő D. György (2017): Az irodalomtanítás nagykorúsága. Arató László tantárgypedagógiai koncepciója 24 tételben. In: Fenyő D. György (szerk.) *A szöveg vonzásában*. Arató László tiszteletére. (Dúlő-sorozat 27.) [s. l.]: Műút – digitális melléklet. [online] pp. 5–22. URL: https://www.muut.hu/archivum/26930 [2019. 09.30.]
- Fisher, Mark (2009): *Capitalist realism: Is There No Alternative?* London: Zeroo Books.
- Gaiman, Neil (2013): Why our future depends on libraries, reading and daydreaming. *theguardian.com* [online] <URL: https://www.theguardian.com/books/2013/oct/15/neil-gaiman-future-libraries-reading-daydreaming [2019. 08. 31.]
- Gerrold, David (2001): *Worlds of Wonder and Fantasy*. Cincinatti: Writer’s Digest Book.
- Gillet, L. Stephen (1996): *World-Building*. Cincinatti: Writer’s Digest Book. (Epub)
- Gombos Péter (2009): *Utópiák és disztópiák a magyar irodalomban, különös tekintettel a gyermekirodalom antiutópiáira*. [PhD-értekezés] Pécs: BTK Irodalomtudományi Iskola.
- Gombos Péter – Radóczné Bálint Ildikó – Virág Gyuláné (2016): *Irodalom 8*. Budapest: Oktatáskutató Intézet.
- Gombos Péter (2019): A digitális generáció olvasási szokásai – a 2017-es reprezentatív olvasásfelmérés tapasztalatai. In: Barátné dr. Hajdu Ágnes – dr. Béres Judit (szerk.): *Olvasásfejlesztés könyvtári környezetben*. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, pp. 149–193.
- Goodman, Nelson (1997): Szavak, művek, világok. *Helikon*, 58(4) 394–409.
- Gunn, James – Barr, Marleen (szerk. 2008): *Reading Science Fiction*. New York: Palgrave McMillian.
- Gyuris Norbert (2015): Fejtetőre állított világok: binaritás és egység az Upside Downban. *Apertúra* [online] 2015. tavasz–nyár. <URL: http://uj.apertura.hu/2015/tavasz-nyar/gyuris-fejtetore-allitott-vilagok-binaritas-es-egyseg-az-upside-downban/ [2019. 08. 31.]
- McHale, Brian (1999): Világok összeütközése. *Prae* [online] 1999/1–2. <URL: https://www.prae.hu/journalitem/28-vilagok-osszeutkozese/ [2019. 08. 31.]
- Hanson, Susan (1993): Földrajz és feminizmus. Összetalálkozó világok. *Tér és Társadalom* 7(1–2) 19–36.
- Harari, Yuval Noah (2017): *Homo Deus : A holnap rövid története*. Budapest: Animus.
- Harari, Yuval Noah (2018): *21 lecke a 21. századra*. Budapest: Animus.

- Harvey, David (2018): Ők nem képviselhetnek bennünket. *Új Egyenlőség* [online] <URL: <http://ujegyenloseg.hu/david-harvey-ok-nem-kepviselhetnek-bennunket/> [2019. 08. 31.]
- Hassler-Forest, Dan (2017): The Politics of World Building: Heteroglossia in Janelle Monáe's Afrofuturist WondaLand. In: Boni, Marta (szerk.): *World Building: Transmedia, Fans, Industries*. Amsterdam: University Press, pp. 377–391.
- Heinlein, Robert (1977): Science Fiction: It's Nature, Faults and Virtues. In: Knight, Damon (szerk.). *Turning Points: Essays on the Art of Science Fiction*. New York: Harper and Row
- Hódosy Annamária (2015): A Csillagkapu és a kulturális gyarmatosítás szexualpolitikája. *Apertúra* [online] 2015. tavasz–nyár. <URL: <http://uj.apertura.hu/2015/tavasz-nyar/hodosy-a-csillagkapu-es-a-kulturalis-gyarmatositas-szexualpolitikaja/> [2019. 08. 31.]
- Iványi Márton (2018): A globális digitális médiagazdaság múltja, jelene és jövőjének kilátásai. *Médiakutató*, 19(3–4) 137–148.
- Jameson, Frederic (2010): *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*. Budapest: Noran.
- Jemisin, N. K. (2015): *Growing Your Iceberg*. [online] <URL: <http://nkjemisin.com/wp-content/uploads/2015/08/WDWebinar.pdf> [2019. 08. 31.]
- Jenkins, Henry (2013): *Building Imaginary Worlds: An Interview with Mark J. P. Wolf 1-4*. henryjenkins.org [online] <URL: <http://henryjenkins.org/blog/2013/09/building-imaginary-worlds-an-interview-with-mark-j-p-wolf-part-four.html> [2019. 08. 31.]
- Kaila, Iari (2018): *The New Scientology of Elon Musk*. [limitedhangoutblog](https://limitedhangoutblog.com) [online] <URL: <https://limitedhangoutblog.com/2018/03/25/the-new-scientology-of-elon-musk/> [2019. 08. 31.]
- Kamarás István (2008): *Bevezetés az embertanba*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Kánai András (2017a): *Holnap történt. Öt sci-fi téma, amely valósággá válhat*. Budapest: HVG-könyvek.
- Kánai András (2017b): *Veres Attila: Odakint sötétebb*. sfmag.hu [online] <URL: http://sfmag.hu/2017/06/27/veres-attila-odakint-sotetebb/?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_sci-fi_201908 [2019. 08. 31.]
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2012): *Szellemi termelési mód*. Budapest: Kossuth Kiadó [Epub].
- Kenworthy, Christopher (1997): *Writing Science Fiction, Fantasy & Horror: How to Create Successful Work for Publication*. [s. l.] How to Books.
- Képes Gábor (2006) Fantasztikus tudomány: a tudományos-fantasztikus irodalom helye a tudományos népszerűsítés galaxisában. In: Vámos Éva – Vigyázó Lilly (szerk.): *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből*. Bp.: OMM – MTESZ, pp. 53–57.
- Kincaid, Paul (2003): On the Origins of Genre. *Extrapolation*, 4(4), 13–21.
- Kiss Endre (2006): *Szemantika és tipológia a filozófiában. Max Weber Protestáns etikája és a szemantikai transzformáció*. [online] <URL: <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/etika/20060414101704779000000179.html> [2019. 08. 31.]
- Kiss Viktor (2006): A hunédzser: A huszonévesek világa és a modern kapitalizmus ideológiai fordulata. *Kultúra és Közösség*, 10(2), 77–88.
- Kjosszev, Alexander (2000): Megjegyzések az önmagukat kolonializáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale*, 37(2), 7–10.

- Kleinheincz Csilla (2013): *Világkidolgozás és toposzok kezelése mint írói feladat*. Irodalmi Boncasztal [online] <URL: <http://boncnok.blogspot.com/2013/10/vilagkidolgozas-es-toposzok-kezelese.html> [2019. 08. 31.]
- Kodaj Dániel (2007): Mi lenne, ha fémből lenne: jelentés a sci-fi és fantasy határvidékéről. In: *Debreceni Disputa*, 5(2), 4–9.
- Kornai János (1999): A rendszerparadigma. *Közgazdasági Szemle*, 46(július–augusztus) 585–599.
- Kovács András Bálint – Szilágyi Ákos (1997): *Tarkovszkij, az orosz film Sztalkere*. Budapest: Helikon.
- Köves Alexandra (2016): Vissza a jövőből: Komplex, rendszerszintű problémákra adott lehetséges válaszok kutatása a backcasting módszer segítségével. *Prosperitas, Budapest Business School*, 3(2), 17–36.
- Kuczka Péter (1986): Lehetséges és lehetetlen világok, részletek a sci-fi regényéből. *Kincskereső*, 13(2), 40–44.
- Lem, Stanislaw (1974): *Tudományos-fantasztikus irodalom és futuroológia*. Budapest: Gondolat.
- Lovász Ádám (2018): *Deleuze, Hume és a képzelőerő funkciója*. veneratio.eu. [online] <URL: <http://veneratio.eu/blog/2018/01/22/lovasz-adam-deleuze-hume-es-a-kepzelero-funkcioja/> [2019. 09. 30.]
- Lundwall, J. Samuel (1978): *Holnap történt*. (Metagalaktika 7.) Budapest: Kozmosz. (Epub)
- Mán-Várhegyi Réka (2015): *Kreatív írás – Sci-fi! 4. osztályosoknak*. (Légy te a mesélő!) Budapest: Babilon.
- Marx, Karl (1955): *A tőke*. 1. kötet, Budapest: Szikra Kiadó.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (1959): *A Kommunista Párt kiáltványa*. In: MEM 4. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Marx, Karl (1984): A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. In: *Marx, Karl – Engels, Friedrich Művei* 46/I. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Miéville, China (2002): Tolkien – Middle Earth Meets Middle England. *Socialist Review* [online] 259. <URL: <http://socialistreview.org.uk/259/tolkien-middle-earth-meets-middle-england> [2019. 08. 31.]
- Miéville, China (2009): Afterword. Cognition as Ideology: A Dialectic of SF Theory. In: Bould, Mark – Miéville, China (ed.): *Red Planets – Marxism and Science Fiction*. Middletown-Connecticut: Wesleyan University Press.
- Miéville, China (2012): 50 Sci-Fi & Fantasy Works Every Socialist Should Read. *fantasticmetropolis.com* [online] URL: <https://fantasticmetropolis.com/i/50socialist> (Magyarul: <http://www.reszeghajo.eoldal.hu/cikkek/mozgalom-es-kultura/irodalom/china-mieville/china-mieville---50-sci-fi-es-fantasy-mu-amelyet-minden-szocialistanak-ismernie-kene.html> [2019. 08. 31.]
- Miéville, China (2018): *A Strategy for Ruination. An Interview with China Miéville*. *bostonreview.com* [online] <URL: <http://bostonreview.net/literature-culture-china-mieville-strategy-ruination> [2019. 08. 31.]
- Molnár Gábor (2013): Fiatalkutatás keres korban hozzá illő paradigmát Társadalom és természeti környezete kölcsönhatásának elméleti modelljei és a Balaton multidiszciplináris kutatása. *Acta Scientiarum Socialium*, 39(1) 133–140.
- Moskát Anita (2015): *Leskelődni a kulcslyukon – Luigi Serafini: Codex Seraphinianus*. In: Moskát Anita írói blogja [online] <URL: <http://www.moskatanita.hu/2015/02/leskelodni-kulcslyukon-luigi-serafini.html> [2019. 08. 31.]

- Mund Katalin (2002): Szűkülő világegyetem. *Liget* [online]. <URL: <https://ligetmuhely.com/liget/szukulo-vilagegyetem/> [2019. 08. 31.]
- Mund Katalin (2013): Felejtsük el a tachyon űrhajót! – kevesek kiváltsága a sci-fi? *Galaktika* [online] <URL: [<https://galaktika.hu/felejtsuk-el-a-tachyon-urhajot-kevesek-kivalt-saga-a-sci-fi/>] [2019. 08. 31.]
- Nagy Péter, H. (1998): Imaginárium. *Szépliteratúrai Ajándék*, 1(2–3), 127–136.
- Nagy Péter, H. (2018): A popkultúra-kutatás praexológiája – egy hibrid teória vázlata. *Fórum*. 20(3), 91–101.
- Osus, Laura (2014): Storytelling through World-building: Audience Perceptions of Science Fiction Television. In: Zenor, Jason (szerk.): *Parasocial Politics: Audiences, Pop Culture, and Politics*. Lanham: Lessington Books, pp. 65–80.
- Pintér Bence (2017): *Szóval akkor áll-e még a sci-fi gettó? Áll bizony!* spekulatívzона.blogspot.hu [online] <URL: <https://spekulativzona.blogspot.com/2017/10/szoval-akkor-all-e-meg-sci-fi-getto-all.html> [2019. 08. 31.]
- Pintér Károly (2012): Álmodok a gettóból: A science fiction rövid műfajtörténete. *Magyar Narancs* [online] 2012/39. <URL: <https://m.magynarancs.hu/konyv/almok-a-gettobol-81826>; utolsó hozzáférés: 2019. 08. 31.
- Polányi Károly (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Rabkin, S. Eric. (2001): Eldönthetetlenség és oxymoronizmus. *Prae* 3(1–2), 39–52.
- Radnóti Katalin – Nahalka István (2002): *A fizikatanítás pedagógiája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Rieder, John (2012): What is SF? Some Thoughts on Genre. In: Schmeink, Lars (szerk.): *A Virtual Introduction to Science Fiction: Online Toolkit for Teaching SF*. <URL: <http://virtual-sf.com/wp-content/uploads/2012/04/Rieder.pdf> [2019. 08. 31.]
- Rieder, John (2015): Meghatározzuk-e az SF-et vagy sem? Műfajelmélet, SF és történelem. *Apertúra* [online] 2015. tavasz-nyár. <URL: <http://uj.apertura.hu/2015/tavasz-nyar/rieder-meghatarozzuk-e-az-sf-et-vagy-sem-mufajelmélet-sf-es-tortenelem> [2019. 06. 13.]
- Roberts, Adam (2006): *Science Fiction*. London: Routledge.
- Roine, Hanna-Riikka (2016): *Imaginative, Immersive and Interactive Engagements. The rhetoric of worldbuilding in contemporary speculative fiction*. Tampere: Tampere University Press.
- Ryman, Geoff (2007): *Levegő*. Budapest: Delta Vision.
- Said, Edward W. (2000): *Orientalizmus*. Budapest: Európa.
- Saler, Michael (2012): *As If: Modern Enchantment and the Literary PreHistory of Virtual Reality*. Oxford: Oxford University Press.
- Sambuchino, Chuck (2014): *Tips on World Building for Writers: How to Make Your Imaginary World Real*. writerdigest.com [online] <URL: <https://www.writersdigest.com/guest-columns/tips-on-world-building-for-writers-how-to-make-your-imaginary-world-real> [2019. 08. 31.]
- Sanchez, Julie R. (2014): Liminality, marginality, futurity: case studies in contemporary science fiction. Pennsylvania: Department of Anthropology University of Pennsylvania.
- Sanderson, Brandon (2012): *Brandon Sanderson Lecture 1: Gardeners vs architects*. [online] <URL: <https://www.youtube.com/watch?v=glPLTNuhfxA> [2019. 08. 31.]
- Sanderson, Brandon (2013): *General World building. Semester at BYU : Creative Writing*. [online] URL: https://www.youtube.com/watch?v=zCbcwd_fuao [2019. 08. 31.]

- Sanderson, Brandon (2016): *2016 Semester at BYU: Creative Writing, Lecture 4: World building*. [online] <URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fEcyutljQIM> [2019. 08. 31.]
- Sárdi Margit, S. (1994): *A tudományos-fantasztikus irodalom tematikája*. Magyar Sci-Fi Történelmi Társaság oldala [online] <URL: <https://sites.google.com/site/scifitort/tanulmanyok/s-sardi-margit-a-tudomanyos-fantasztikus-irodalom-tematikaja> [2019. 08. 31.]
- Sárdi Margit, S. (2008): Sci-fi regényeink utópisztikus társadalomképei, 1870–1914. *Múltunk*, 53(4), 61–72.
- Sárdi Margit, S. (2011): *Magyarország- és Budapest-jövőképek a két világháború között*. MASFITT [online] URL: <https://mobile.sites.google.com/site/scifitort/tanulmanyok/magyarorszag--es-budapest-joevokepek-a-ke-t-vilaghaboru-koezoett> [2019. 08. 31.]
- Sárdi Margit, S. (2013): Műfaj-e a sci-fi? *Szépirodalmi Figyelő*, 12(1), 28–36.
- Sartre, J. P. (1969) *Mi az irodalom?* Budapest: Gondolat
- Seregi Tamás (2018): Esztétikai kötődés – ontológiai lehorgonyzás – művészeti elköteleződés. *Híd*, 1. 89–121.
- Shippey, Tom (2016): *Hard Reading : Learning from Science Fiction*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Simon Gábor (2017): Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről: útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé. *Magyar Nyelv*, 113(2), 146–166.
- Somogyi Gyula (2017): Henry Jenkins és a participációs médiakonfigurációk. *Irodalmi Szemle* [online] 11. <URL: <https://irodalmiszemle.sk/2017/11/somogyi-gyula-henry-jenkins-es-a-participacios-mediakonfiguraciok-tanulmany/> [2019. 08. 31.]
- Sós Dóra (2016): *A másság fantáziái: Hogyan építi világait a science fiction?* kortarsonline.hu [online] <URL: <https://www.kortarsonline.hu/general/a-massag-fantaziai.html> [2019. 08. 31.]
- Stemler Miklós (2003): A világteremtés poétikája. *Prae*. 5(1), 5–13.
- Stockwell, Peter (1996): Introduction. In: Littlewood, Derek – Stockwell, Peter (ed.): *Impossibility Fiction: Alternativity-Extrapolation-Speculation*. Amsterdam: Rodopi, pp. 3–9.
- Sutin, Lawrence (2007): *Isteni inváziók : Philip K. Dick élete*. Budapest: Agave.
- Suvin, Darko (1972): A science fiction műfaj poétikája. *Helikon*, 18(1), 43–54.
- Suvin, Darko (1977): Science Fiction and the Novum. In: Suvin, Darko: *Defined by a Hollow: Essays on Utopia, Science Fiction and Political Epistemology*. Bern: Peter Lang EG.
- Suvin, Darko – Pianzola, Frederico (2014): Forms Open to Life. *Enthymema* 11 pp. 44–57. DOI: [DOI: 10.13130/2037-2426/4586](https://doi.org/10.13130/2037-2426/4586)
- Szabó Erzsébet (2010): A lehetséges világok elmélete a narratológiában. In Szabó Erzsébet (szerk.): *Új elméletek a narratológiában*. Szeged: JATE Press, pp. 97–164.
- Szabó Zoltán Ádám – Oroszlány Balázs (2017): Pszichotrop újutazások a politikában: Sci-fi – Képregény – Politika. In: Tóth Csaba (szerk. 2017): *Fantasztikus világok: Társadalmi és politikai kérdések a képzelet világában*. Budapest: Atheneum, pp. 170–199.
- Székely Levente – Szabó Andrea szerk. (2017): *Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Budapest: Társadalomkutató Kft.
- Szélesi Sándor (2018): A magyar sci-fi útja. *Várad*, 17(5), 87–93.
- Szilárdi Réka (2007): Spontán légyott a valósággal? Isten-variációk Philip K. Dick három regényében. *Debreceni Disputa*, 5(2), 56–60.
- Takács Erzsébet (2019): *A szolidaritás alakváltozatai. Az együttműködés lehetőségei és gátjai a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Tamas, Cristian (2016): Így áll manapság a román fantasztikum. mandiner.sci-fi [online] <URL: https://sci-fi.mandiner.hu/cikk/20161129_igy_all_manapsag_a_roman_fantasztikum/; [2019. 08. 31.]

- Todorov, Tzvetan (2002): *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*. Budapest: Napvilág.
- Tolkien, J. R. R. (1997): *Tales from the Perilous Realm*. London: HarperCollins. [E-pub]
- Tóth Csaba (2016): *A sci-fi politológiája – javított kiadás*. Budapest: Atheneum.
- Tóth Gergely (2013): Mi legyen a gyerek neve? A haszonökonómiától a gazdasági teológiáig. *Valóság*, 56(4), 43–63.
- Török Ervin (é. n.): A sci-fi és Jules Verne. In: Füzi Izabella – Török Ervin: *Elbeszélés a tömegkultúrában* [online] Pécs: (Elektronikus jegyzet) <URL: http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/Elbeszeles_kesz/4_lecke_a_scifi_s_jules_verne_tudomnyos_fantasztiikum_s_szrakoztats.html; [2019. 08. 31.]
- Tütő László (2009): A tőke vagy amit nem akartok. *Eszmélet*, 21(81) [online] <URL: http://www.eszmelet.hu/tuto_laszlo-a-toke-vagy-amit-nem-akartok/ [2019. 12. 12.]
- Tütő László (2018): Fában az erdőt: A filozófia hasznáról és káráról. *Eszmélet*, 30(118), 200–226.
- Tütő László (2019): A változtatás filozófiája. *Eszmélet*, 31(121) <URL: <http://www.minnerva-tuto.22web.org/index.php/tarsadalompedagogia/103-a-valtoztatas-filozofiaja.html> [2019. 08. 31.]
- Ullmann Tamás (2010): *A láthatatlan forma: Sematizmus és intencionalitás*. [PhD-értekezés] Budapest: Filozófia Intézet
- Vilana Réka (2015): *Hogyan írjunk fantasy regényt? 1. Világépítés*. igyneveldaregenyedet.blogspot.com. [online] URL: <http://igyneveldaregenyedet.blog-spot.com/2015/07/hogyan-irjunk-fantasy-regenyt-1.html> [2019. 08. 31.]
- Vu, Ryan (2017): Fantasy After Representation. D&D, Game of Thrones, and Postmodern World-Building. *Extrapolation*, 58(2–3.), 273–301.
- Weller, Sam (2010): *Listen to the Echoes : The Ray Bradbury Interviews*. Chicago: Stop Smiling Books.
- Wilde, Fran (2018): *Building a Sci-Fi Future That Matters : Five Authors Share Their Worldbuilding Strategies*. In: tor.com [online] <URL: <https://www.tor.com/2018/07/24/building-a-scifi-future-that-matters-five-authors-share-their-worldbuilding-strategies/> [2019. 08. 31.]
- Wolfe, Gary K. (2011): Theorizing Science Fiction: The Question of Terminology. In: Andy Sawyer – Peter Wright (ed.): *Teaching Science Fiction*. New York: Palgrave-Macmillan
- Wrede, C. Patricia (2009): *Fantasy Worldbuilding Questions*. sfwa.org [online] URL: <https://www.sfwa.org/2009/08/fantasy-worldbuilding-questions/> [2019. 08. 31.]
- Zaharijević, Adriana – Kristić, Predrag (2018): Filozófiai fantasztikum: Az utópikus te-rekről való gondolkodás és tér az utópikus gondolkodásra. *Híd*, 84(10), 91–122.
- Zalay Szabolcs (2016): A pedagógiai szituáció világának dimenziói. *Gradus*, 3(1) 173–178.

SUMMARY

World-factory: SF-worlds building and reconstructing in the classroom

„In imaginative literature such as science fiction, authors have the unique opportunity to build new worlds. These worlds are, by definition, fantastical departures from the worlds in which the authors and readers find themselves. However, the departure is not total. These fictional worlds do not exist in isolation, in the cold, dead vacuum of space. They are, rather, satellites orbiting our own world” (Sanchez 2014: 2). The present paper has the following four aims. First, to discuss some relevant issues concerning the genre of SF. Second, to provide a concise overview of the theory and practice of world building in

narrative fiction. Third, to relate the above topics to social philosophy. Fourth, to outline how our world or social reality can be looked at through the lens of pieces of SF, if the pieces of background information referred to above are at our disposal. That is to say, how, by the usage of such means, the reception of SF works can be made into enriching experience. What is more, the latter task is carried out with the needs and training possibilities of 15- and 16-year-old high school students in mind. It is hoped that the suggested points of debate will prove to be not only workable discussion prompts but also practical teaching aids for Hungarian language and literature teachers fostering enjoyable and educational classroom sessions..

Keywords: science fiction, speculative fiction, genre theory, worldbuilding, social philosophy, classroom

